

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานวิจัยนี้ศึกษาเกี่ยวกับวิธีการจัดการ และการใช้ประโยชน์ทรัพยากรป่าไม้แบบป่าชุมชน ซึ่งปัญหาทรัพยากรป่าไม้ถูกทำลายเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างเศรษฐกิจ สังคม และรัฐรวมศูนย์อำนาจในการจัดการ ในขณะที่ในอดีตชุมชนมีศักยภาพในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ได้ดี ต่อมารัฐมีความพยายามปรับปรุง นโยบาย/แผนงาน/โครงการ หันมาใช้แนวทางการจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยชุมชน ด้วยการดำเนินโครงการวนศาสตร์ชุมชนบนพื้นที่สูง เพื่อรักษาพื้นที่ทรัพยากรป่าไม้ให้ได้ การทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องจึงได้แก่

1. ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง
2. แนวคิดการจัดการทรัพยากรป่าไม้แบบป่าชุมชน
3. โครงการวนศาสตร์ชุมชนบนพื้นที่สูง
4. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง

ชูศักดิ์ วิทยากัด (2538) ได้วิเคราะห์ถึงผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองว่า ในช่วง 2-3 ทศวรรษที่ผ่านมาสังคมไทยมีการเปลี่ยนแปลงไปมากเพราะมีกระบวนการผนวกรวมเอาชุมชนหมู่บ้านเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสังคมใหญ่ด้วยโครงการพัฒนาชนบท รวมทั้งการขยายอำนาจการบริหารและการปกครองของรัฐเข้าไปถึงระดับท้องถิ่น ที่สำคัญคือ อิทธิพลของระบบเศรษฐกิจแบบตลาดได้แทรกซึมเข้าไปในระบบเศรษฐกิจของหมู่บ้าน การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวย่อมกระทบต่อระบบการจัดการทรัพยากรส่วนรวมของชุมชน ที่ชัดเจนคือ การกอบโกยทรัพยากรท้องถิ่นทั้งจากภายนอกและภายในชุมชนเอง จนเกิดความเสื่อมโทรมของทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม แต่ปัญหาดังกล่าว รัฐกลับสรุปว่ามีสาเหตุมาจากความล้มเหลวในการจัดการทรัพยากรในระบบกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชน ทั้งที่ในความเป็นจริงปัญหาดังกล่าวเกิดจากการที่รัฐไม่ให้การรับรองสิทธิของชุมชนและไม่ให้ความสำคัญสถาบันท้องถิ่นที่มีวิวัฒนาการในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนมาช้านาน จากแนวคิดที่ขาดความเข้าใจเกี่ยวกับความหลากหลายในรูปแบบของสถาบันในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติทำให้รัฐกำหนดนโยบายการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

เพียง 2 วิธี คือ การจัดการในรูปแบบกรรมสิทธิ์ของรัฐ และการจัดการโดยระบบตลาด ซึ่งในทางปฏิบัติแล้วมีจุดอ่อนอยู่หลายประการ ดังกรณีพื้นที่ป่าของไทย ตามกฎหมายแล้วอยู่ภายใต้กรรมสิทธิ์ของรัฐโดยมีกรมป่าไม้เป็นผู้มีอำนาจหน้าที่ในการจัดการ อย่างไรก็ตาม ภายใต้ระบบการจัดการดังกล่าว ทำให้พื้นที่ป่าไม้ลดลงกว่าร้อยละ 24 ในช่วงระยะเวลาเพียง 25 ปี เพราะในความเป็นจริง ทรัพยากรป่าไม้ของไทยได้กลายเป็นทรัพยากรที่ไม่มีกรรมสิทธิ์ เปิดโอกาสให้กอบโกยใช้ประโยชน์ได้อย่างไม่จำกัด ในขณะที่มีชุมชนตามกฎหมายภาคต่างๆ หลายแห่งในโลกได้ใช้ระบบสถาบันท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนมาเป็นเวลาช้านาน

เหตุที่การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ส่งผลกระทบต่อสร้างความเสียหายต่อทรัพยากรป่าไม้ เป็นเพราะการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวทำให้เกิดปัญหาเชิงโครงสร้างขึ้นมา ในวิธีการจัดการทรัพยากรป่าไม้ 2 ประการคือ

(1) สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา (2536) ได้สรุปสภาพปัญหาในการเสนอพระราชบัญญัติป่าชุมชน ฉบับประชาชน ว่า

(1.1) กฎหมายเกี่ยวกับป่าและทรัพยากรธรรมชาติเกือบทั้งหมดที่มีอยู่ในเมืองไทย มีลักษณะวิตรอนสิทธิของชุมชน กล่าวคือ ระบบกฎหมายไทยเน้นการแยกคนและชุมชนออกจากป่า ทั้งที่คน ชุมชนกับป่ามีความสัมพันธ์กันอย่างแน่นแฟ้นมาช้านาน

(1.2) รัฐไม่คำนึงถึงกฎเกณฑ์และจารีตประเพณีดั้งเดิมเกี่ยวกับสิทธิต่างๆ ในการใช้ทรัพยากร เช่น ที่ดิน ป่า

(1.3) รัฐใช้วิธีการจัดการและควบคุมทั่วไปโดยไม่มองความหลากหลายของวัฒนธรรมท้องถิ่น ค่านิยม ความใฝ่ฝันและความต้องการของชุมชนต่างๆ ซึ่งมีอยู่มากมาย

(1.4) รัฐมุ่งเน้นการพัฒนาเพื่อผลประโยชน์ของรัฐกิจเอกชนโดยไม่มองเรื่องการพัฒนาศักยภาพของประชาชนในชนบท ชนบทจึงเสียเปรียบและยากจนลงเรื่อยๆ รวมทั้งต้องสูญเสียทรัพยากรให้ภาคธุรกิจเอกชนเพิ่มขึ้นตลอดเวลาในช่วงการพัฒนาอุตสาหกรรม

(2) ปรีชา เปี่ยมพงษ์สานต์(2540) ได้กล่าวถึงผลกระทบของการขยายตัวทางเศรษฐกิจไว้ในนิเวศเศรษฐศาสตร์และนิเวศวิทยาการเมืองว่า วิธีการพัฒนาที่มุ่งเน้นการสร้างความสำเร็จเติบโตทางเศรษฐกิจโดยเชื่อว่าระบบตลาดเสรีจะช่วยให้มีการใช้ทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งโดยทั่วไปผู้ผลิตจะต้องซื้อสิทธิที่จะใช้ทรัพยากรซึ่งจำเป็นต่อการผลิต นั้น แต่ในกรณีของทรัพยากรธรรมชาติ เช่น น้ำ อากาศ ป่าไม้ ไม่มีระบบกรรมสิทธิ์มาสนับสนุน กลไกตลาดจึงไม่สามารถควบคุมกิจกรรมที่สร้างมลภาวะได้ เกิดกิจกรรมทางเศรษฐกิจซึ่งอยู่เหนือการควบคุมของระบบตลาดเกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม กล่าวคือ ระบบเศรษฐกิจจะประกอบไปด้วย 3 กระบวนการ ที่ก่อให้เกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมคือ การนำเอาทรัพยากรธรรมชาติออกมาจากสิ่งแวดล้อม

การแปรรูปทรัพยากรให้กลายเป็นสินค้าอุปโภคบริโภค การนำเอาของเสียกลับคืนสู่สิ่งแวดล้อม ถ้ามีของเสียหรือมลพิษหลงเหลือออกจากระบบการผลิตมากเกินไปจนก่อให้เกิดการสะสมที่เป็นอันตรายต่อสิ่งมีชีวิตและธรรมชาติจะเกิดมลภาวะ ปรากฏการณ์นี้คือ ผลกระทบภายนอก ในที่นี้ มลภาวะจากการตัดไม้ทำลายป่าคือ ความแห้งแล้งเนื่องจากสูญเสียป่าและแหล่งต้นน้ำลำธาร ทางแก้ จึงควรพัฒนาในแนวทางที่ยั่งยืนโดยต้องให้ความสำคัญแก่หลักการพึ่งตนเองระดับท้องถิ่นที่มีระบบ เศรษฐกิจขนาดพอเพียง ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น จะเป็นวิธีการที่ส่งเสริมให้มีการใช้ทรัพยากรอย่าง จำกัดและมีผลกระทบน้อยที่สุดต่อระบบนิเวศ แต่การแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมด้านเดียวย่อมเป็น ไปไม่ได้เพราะทั้งปัญหาสิ่งแวดล้อมและปัญหาสังคมเกิดขึ้นในกระบวนการเดียวกัน ดังนั้นต้อง ปรับเปลี่ยนระบบและโครงสร้างอำนาจทางเศรษฐกิจ การเมือง อย่างรอบด้าน สร้างการเคลื่อนไหว สืบเสาะในระดับรากหญ้า เพราะการแก้ไขปัญหาจะประสบความสำเร็จได้ดีที่สุดก็ต่อเมื่อมีการ ดำเนินการ โดยชุมชนของท้องถิ่นเอง

สรุปได้ว่า การศึกษาถึงผลกระทบของ โครงสร้างทางเศรษฐกิจ การเมืองและสังคม นั้น เป็นการศึกษาลึกลงไปยังภายนอกที่เป็นเงื่อนไขของความสัมพันธ์ระหว่างระบบเศรษฐกิจ การเมือง สังคม ที่มีต่อการจัดการทรัพยากรป่าไม้ ดังนั้น การแก้ไขปัญหาทรัพยากรป่าไม้ในด้านปัจจัย ภายนอก จึงต้องปรับเปลี่ยนโครงสร้างการจัดการป่าไม้ใหม่โดยให้ความสำคัญกับท้องถิ่นมากขึ้น

2. แนวคิดการจัดการทรัพยากรป่าไม้แบบป่าชุมชน

2.1 แนวคิดพื้นฐาน

เสนห์ จามริก และคณะ (2536 : 158-162) มองการจัดการป่าชุมชนอย่างเป็นองค์รวม โดยเสนอแนวคิดพื้นฐานของป่าชุมชนไว้ 5 ประการ คือ

(1) แนวคิดการมองการจัดการป่าชุมชนในบริบทของการเปลี่ยนแปลงโครงสร้าง ทางเศรษฐกิจ การเมืองและระบบนิเวศ ในลักษณะนี้ป่าชุมชนมิได้เป็นปรากฏการณ์ที่หยุดนิ่งไร้การ เคลื่อนไหว หากแต่เป็นการปรับตัวของการจัดการทรัพยากรภายในชุมชนโดยสัมพันธ์กับเงื่อนไข ภายนอกในระดับมหัพภาค การมองป่าชุมชนในบริบทของการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทาง เศรษฐกิจ การเมือง และระบบนิเวศโดยเฉพาะอย่างยิ่งการปรับเปลี่ยนอำนาจในการจัดการ ทรัพยากรซึ่งมีลักษณะรวมศูนย์มากยิ่งขึ้นเป็นแนวคิดที่ช่วยให้เราสามารถเชื่อมโยงความสัมพันธ์ ระหว่างปรากฏการณ์ในท้องถิ่นกับเงื่อนไขภายนอก

(2) แนวคิดการมองป่าชุมชนจากมิติทางวัฒนธรรม ซึ่งหมายถึงการมองความสัมพันธ์ระหว่างชีวิตมนุษย์กับธรรมชาติอย่างเป็นองค์รวมและรอบด้าน เช่น มองความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าในฐานะเป็นระบบชีวิตในระบบนิเวศเดียวกัน ไม่อาจแบ่งแยกออกจากกันได้ เพราะความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นทั้งพัฒนาการทางวัฒนธรรมและพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนไปพร้อมกัน การมองป่าชุมชนจากมิติด้านวัฒนธรรมเน้นความเข้าใจกับวิถีคิดของชุมชนที่มีวิถีชีวิตสัมพันธ์กับป่าว่ามีความหลากหลาย ลึกซึ้ง ซับซ้อนและมีรากเหง้าจากภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งพัฒนาการขึ้นอย่างต่อเนื่องมาหลายชั่วอายุคน

(3) แนวคิดการมองป่าชุมชนเป็นส่วนหนึ่งของระบบทรัพย์สินร่วมของชุมชน ระบบทรัพย์สินร่วมของชุมชนมีรากเหง้าและพัฒนาการที่แตกต่างไปจากแนวความคิดเรื่อง “กรรมสิทธิ์” ตามระบบกฎหมายตะวันตก แต่เป็นแนวคิดซึ่งตั้งอยู่บนหลักการของ “สิทธิการใช้” และมีระบบการจัดการโดยชุมชนและองค์กรชุมชน อันประกอบไปด้วยผู้ใช้เป็นผู้กำหนดกฎเกณฑ์ว่าใครบ้างมีสิทธิใช้ การจัดลำดับของการใช้ ใครบ้างไม่มีสิทธิ และควรใช้อย่างไร ควรมีระบบการจัดการอย่างไรบ้าง เป็นต้น

(4) แนวคิดการมองป่าชุมชนในฐานะเป็นกระบวนการทางสังคม ซึ่งอาจเป็นการสืบทอดวิถีปฏิบัติและจารีตประเพณีในการรักษาป่าชุมชนมาเนิ่นนาน หรือเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นใหม่จากการรวมตัวของชาวบ้านเพื่อต่อต้านการแทรกแซงจากภายนอกไม่ว่าจะกรณีใด

(5) แนวคิดการมองป่าชุมชนในบริบทการพัฒนาและอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน โดยนัยนี้ป่าชุมชนเป็นกระบวนการแสวงหาทางเลือกเพื่อกำหนดทิศทางในการพัฒนาตนเอง บนพื้นฐานของวัฒนธรรมและจารีตประเพณีอันหลากหลายของชุมชนชนบท และยังเป็นความพยายามในการอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมไปพร้อม ๆ กัน

2.2 ลักษณะการจัดการป่าชุมชน

ชูศักดิ์ วิทยาภัก (2538) ได้วิเคราะห์การจัดการทรัพยากรป่าต้นน้ำลำธารในแง่ของระบบกรรมสิทธิ์ร่วมว่า เมื่อพิจารณาในแง่ของระบบกรรมสิทธิ์ การจัดการทรัพยากรเป็นโครงสร้างของสิทธิและหน้าที่ที่บ่งบอกถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับทรัพยากรชนิดใดชนิดหนึ่งและความสัมพันธ์ระหว่างคนในสังคมในส่วนที่เกี่ยวกับทรัพยากรนั้นๆ สถาบันทางสังคมจะเป็นตัวกำหนดระบบกรรมสิทธิ์ในทรัพยากรนั้นๆ ไม่ว่าจะเป็นในลักษณะของระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล ระบบกรรมสิทธิ์ของรัฐ หรือระบบกรรมสิทธิ์ร่วมของกลุ่มหรือของชุมชน โดยระบบกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชนเป็นระบบการจัดการทรัพยากรที่ใช้ความเป็นชุมชนเป็นพื้นฐาน โดยกลุ่มคนที่เป็นเจ้าของทรัพยากรร่วมกันมีสิทธิที่จะกีดกันมิให้คนที่มิใช่สมาชิกของกลุ่มหรือชุมชนเข้ามาใช้

ประโยชน์ในทรัพยากรดังกล่าว ในขณะที่คนที่มิได้เป็นสมาชิกกลุ่มหรือชุมชน มีหน้าที่ต้องปฏิบัติตามข้อบังคับดังกล่าว ระบบนี้จะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อสมาชิกกลุ่มหรือชุมชนตกลงร่วมกันที่จะจำกัดสิทธิการใช้ทรัพยากรโดยมีความคาดหวังว่า สมาชิกแต่ละคนต่างปฏิบัติตามข้อบังคับหรือสถาบันที่สร้างขึ้นอย่างเคร่งครัด แต่ปัญหาที่มักเกิดขึ้นกับระบบการจัดการทรัพยากรแบบนี้คือ การใช้เปล่าหรือเปรียบเสมือนการโดยสารรถโดยไม่เสียเงิน ซึ่งเป็นพฤติกรรมที่สมาชิกของชุมชนละเลยความรับผิดชอบในการทำประโยชน์ต่อชุมชนหรือละเมิดกฎระเบียบที่ควบคุมการใช้ทรัพยากรโดยคิดหวังว่าคนอื่นคงจะปฏิบัติตามกฎอยู่แล้ว การที่คนมีพฤติกรรมเช่นนี้เกิดจากแนวคิดที่ว่าโดยปกติแล้วคนทั่วไปมักจะเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน สถานการณ์เช่นนี้จะนำไปสู่ความวิบัติร่วมกันดังที่ Hardin (1968) เรียกเป็น โศกนาฏกรรมของทรัพยากรส่วนรวม แต่ทั้งนี้ต้องแยกแยะให้ชัดเจนระหว่างการจัดการทรัพยากรโดยระบบกรรมสิทธิ์ร่วม กับระบบเปิดเสรี กล่าวคือ ปัญหาของระบบเปิดเสรีเกิดจากการไร้ข้อจำกัดในการใช้ทรัพยากร เมื่อใครยวสาวได้สาวเอา ในขณะที่ปัญหาของระบบกรรมสิทธิ์ร่วมจะเกี่ยวกับ โครงสร้างภายในในกลุ่มอันเกี่ยวกับสิทธิการใช้ทรัพยากรร่วมกันซึ่งมีกฎระเบียบของชุมชนควบคุมอยู่ ความสับสนหรือเข้าใจว่าระบบกรรมสิทธิ์ร่วมคือระบบเปิดเสรีทำให้กลุ่มผู้ที่ยึดถือตามคำอุปมาอุปมัยของ Hardin ไม่ให้ความสำคัญต่อศักยภาพของชุมชนในการร่วมมือกันก่อตั้งระบบตรวจสอบการใช้ทรัพยากร ตลอดจนการออกกฎข้อบังคับและบทลงโทษซึ่งมีความหลากหลายออกไปตามสภาพแวดล้อมและรูปแบบความสัมพันธ์ในชุมชนของแต่ละภูมิภาค กล่าวได้ว่า ทรัพยากรที่เป็นกรรมสิทธิ์ร่วมมิใช่สมบัติของทุกคนและมีใช้ทรัพยากรที่ไม่มีเจ้าของ แต่เป็นทรัพยากรที่มีการจัดการร่วมกันเพื่อป้องกันมิให้ผู้อื่นที่ไม่ได้เป็นสมาชิกของชุมชนมาแย่งใช้ และมีการจัดสรรการใช้ทรัพยากรในหมู่สมาชิกที่เป็นเจ้าของร่วมกัน เป็นการจัดการทรัพยากรที่ต้องมีสถาบันที่จะกำหนดว่าใครมีสิทธิใช้ทรัพยากรนั้นๆ และควรปฏิบัติอย่างไรในการใช้ทรัพยากร รวมถึงการตรวจสอบพฤติกรรมของสมาชิก ซึ่งในหลายกรณีพบว่าวัฒนธรรม ระบบปทัสถานของชุมชนเป็นกลไกที่มีประสิทธิภาพในการจัดการกับผู้ที่มีพฤติกรรมการใช้ทรัพยากรที่เบี่ยงเบน ดังนั้นจะเห็นได้ว่าถ้าระบบที่รับประกันสิทธิและหน้าที่ไม่มีผลบังคับหรือองค์กรที่ทำหน้าที่บังคับใช้กฎระเบียบต่างๆของชุมชนไม่อาจปฏิบัติหน้าที่ได้ ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมก็จะกลายเป็นระบบเปิดเสรีไป รวมทั้งความเสี่ยงโทรมของทรัพยากรที่จัดการโดยระบบกรรมสิทธิ์ร่วมอาจเกิดจากการเพิ่มขึ้นของประชากรในชุมชน ในกรณีเช่นนี้การใช้ทรัพยากรของชุมชนจะเกินขีดจำกัดการฟื้นคืนสภาพตามธรรมชาติ การควบคุมการใช้จะทำได้ยากเพราะทุกคนมีสิทธิในฐานะสมาชิกของชุมชน

ชุมชนหมู่บ้านในบริบทของการจัดการทรัพยากรส่วนรมนั้น สิ่งที่สำคัญที่ถือว่าเป็นกลไกในการควบคุมการใช้ทรัพยากรคือ สถาบัน ซึ่งในที่นี้หมายถึง กฎระเบียบข้อตกลงซึ่งสังคมสร้างขึ้นมาเพื่อกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกชุมชนกับทรัพยากร เพื่อกำหนดมาตรฐานของ

พฤติกรรมของสมาชิกในชุมชน และเพื่อลดความไม่แน่นอนของพฤติกรรมของบุคคลในการมีปฏิสัมพันธ์กับกลุ่ม สถาบันในความหมายเช่นนี้จะคงอยู่ได้นานเพราะสนองต่อความมุ่งหมายร่วมกันของสังคม ซึ่งเมื่อใดกฎ ระเบียบต่างๆ ตอบสนองความต้องการของคนและเป็นสิ่งที่ขาดไม่ได้ในสังคมนั้น ก็จะกลายเป็นสถาบันที่มั่นคงเพราะผ่านการทดสอบและการยอมรับของสังคมแล้ว ดังนั้นจะเห็นได้ว่า สถาบันเป็นที่รวมของสิ่งที่เป็นกิจกรรมร่วมกัน และอาจมีระบบการลงโทษสำหรับผู้ฝ่าฝืนกฎระเบียบดังกล่าว โดยนัยนี้ สถาบันจึงเป็นกฎกติกาของสังคม กลไกสำคัญที่จะทำให้เกิดการแนวทางการใช้ประโยชน์และควบคุมการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรลดความสูญเสียของทรัพยากร คือ การจัดการเกี่ยวกับสถาบัน โดยเริ่มต้นที่กระบวนการจัดการก่อนเพื่อให้ได้องค์การในการจัดการ

วิสุทธิ จรัสพันธ์ (2535 : 37-40) อ้างโดย บัณฑิต บวร และคณะ (2538 : 103-104) ได้แบ่งลักษณะการจัดการป่าชุมชนในชนบทออกเป็น 2 รูปแบบ คือ

(1) การจัดการป่าชุมชนแบบดั้งเดิมโดยอาศัยระบบความเชื่อ โดยมีพื้นฐานมาจากความเชื่อในเรื่องที่อยู่เหนือธรรมชาติหรือหลักปฏิบัติทางศาสนา ซึ่งจะมีผลต่อการแสดงพฤติกรรมของมนุษย์ที่มีความสัมพันธ์กับธรรมชาติ ความเชื่อดังกล่าวช่วยให้มนุษย์ใช้ประโยชน์จากธรรมชาติได้อย่างพอเหมาะพอดี แต่ปัจจุบันสถานการณ์ของสังคมมีแนวโน้มในเรื่องความเชื่อเหลือน้อยลง ดังนั้นจึงจำเป็นต้องสร้างกฎเกณฑ์ต่าง ๆ มาเสริมพลังความเชื่อ ตัวอย่างป่าชุมชนที่มีลักษณะการจัดการโดยอาศัยความเชื่อ ได้แก่ ป่าปู่ตา ป่าของวัด เป็นต้น

(2) การจัดการป่าชุมชนโดยอาศัยพลังกลุ่มทางสังคมชุมชน เป็นกลไกสำคัญในการวางแผนการดำเนินการ และการรักษาป่าชุมชน เป้าหมายในการจัดการป่าชุมชนมีทั้งเพื่อการอนุรักษ์และการพัฒนา

การจัดการป่าชุมชนเพื่อการอนุรักษ์เกิดจากชาวบ้านร่วมกันวางกฎระเบียบร่วมกัน เพื่อรักษาและใช้ประโยชน์ร่วมกันจากป่าชุมชน จุดประสงค์ของการจัดการป่าชุมชนนี้เพื่อให้เกิดการใช้ประโยชน์ระยะยาว และให้เกิดประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิตของคนในชุมชน สำหรับการจัดการป่าชุมชนโดยอาศัยพลังกลุ่มทางสังคมเพื่อการพัฒนา มักจะดำเนินงานในรูปคณะกรรมการป่าชุมชน กิจกรรมดำเนินการเป็นการปลูกสวนป่า วัตถุประสงค์ก็เพื่อการสร้างแหล่งไม้พืชมของชุมชน แนวคิดสำคัญในการจัดการป่าชุมชนประเภทนี้ขึ้นอยู่กับพื้นฐานดั้งเดิมเพื่อช่วยเหลือเกื้อกูลกันนั่นเอง

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (2536 : 3) ได้จัดลักษณะของป่าชุมชนตามวัตถุประสงค์ของการใช้ประโยชน์ของชุมชนเป็น 3 รูปแบบ คือ

(1) ป่าชุมชนแบบอนุรักษ์ เป็นรูปแบบการดำเนินงานป่าชุมชนเพื่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ดิน น้ำ และอื่น ๆ การป้องกันภัยธรรมชาติ ตลอดจนความเชื่อและประเพณีในท้องถิ่น ส่วนใหญ่เป็นป่าธรรมชาติและในบางพื้นที่พบว่าเป็นป่าปลูก โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นแหล่งชันน้ำสำหรับอุปโภคและการเกษตรกรรม แหล่งประกอบพิธีกรรมตามประเพณีและความเชื่อแหล่งนันทนาการ และในบางครั้งยังมีการใช้ประโยชน์ในลักษณะผลพลอยได้คือ เป็นแหล่งอาหารธรรมชาติ สมุนไพร ของป่า ไม้ฟืนเพื่อใช้สอย

(2) ป่าชุมชนแบบเศรษฐกิจ เป็นรูปแบบการดำเนินงานป่าชุมชนเพื่อหวังผลตอบแทนทางเศรษฐกิจในรูปของการผลิตจากต้นไม้และของป่า ส่วนใหญ่เป็นป่าปลูก ในบางแห่งพบว่าเป็นป่าธรรมชาติ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นแหล่งหารายได้ของชุมชน เป็นแหล่งใช้สอยของชุมชน เช่น เก็บหาอาหารของป่า สมุนไพร ไม้ฟืน ไม้ใช้สอย

(3) ป่าชุมชนแบบเอนกประสงค์ เป็นรูปแบบการดำเนินงานป่าชุมชนเพื่อหวังผลตอบแทนด้านการอนุรักษ์และด้านเศรษฐกิจควบคู่กันไป มีทั้งป่าธรรมชาติและป่าปลูก โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้ได้ผลประโยชน์จากป่าชุมชนทั้งข้อ 1 และ 2 รวมกัน

2.3 วิวัฒนาการของการจัดการทรัพยากรแบบป่าชุมชน

ธรรารัตน์ สิงหนิยม และสมเกียรติ คำเวช (2536 : 3) ได้อธิบายถึงวิวัฒนาการของป่าชุมชน ในการศึกษาการใช้ประโยชน์จากป่าไม้และแรงจูงใจต่อการอนุรักษ์ป่าชุมชนแบบดั้งเดิมว่า ป่าชุมชนได้วิวัฒนาการขึ้นมาในชุมชนลักษณะต่างๆ ในประเทศไทย โดยการรักษาพื้นที่ป่าไม้ไว้แต่ละชุมชนมีวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกัน จากวัตถุประสงค์สามารถแบ่งรูปแบบของป่าชุมชนออกได้เป็น 2 รูปแบบคือ ป่าชุมชนแบบดั้งเดิม และป่าชุมชนที่พัฒนาขึ้นมาใหม่

(1) ป่าชุมชนแบบดั้งเดิม เป็นป่าชุมชนที่ประชาชนได้รักษาพื้นที่ป่าไม้ไว้โดยมีวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกันออกไป ดังนี้

(1.1) การอนุรักษ์ป่าไม้เพื่อประกอบพิธีกรรมตามประเพณี เช่น การรักษาป่าดอนปู่ย่าในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

(1.2) การอนุรักษ์ป่าไม้เป็นแหล่งชันน้ำ เป็นการรักษาป่าเพื่อเป็นแหล่งชันน้ำให้กับพื้นที่นาหรือพื้นที่ประกอบเกษตรกรรมอื่น ๆ หรือป้องกันการพังทลายของดิน พื้นที่ป่าชันน้ำของหมู่บ้านจะพบได้ในชุมชนของชาวเขาที่มีการทำนา เช่น กะเหรี่ยงและคนไทยในพื้นที่

ราบ ป่าเพื่อแหล่งจับน้ำจะถูกรักษาไว้อย่างดี นอกจากนี้ยังเป็นแหล่งอาหาร สมุนไพรและของป่าต่าง ๆ อีกด้วย

(1.3) การอนุรักษ์ป่าไว้เป็นเขตอุทยาน เป็นที่ซึ่งห้ามล่าสัตว์ตัดชีวิตตามหลักพุทธศาสนา จะไม่มีการล่าสัตว์ในอาณาเขตพื้นที่ดังกล่าว และไม่มีการตัดต้นไม้ จะรักษาไว้เพื่อความร่มรื่นเป็นที่พักผ่อนของสัตว์และมนุษย์ทางด้านจิตใจ และจะพบเห็นได้ตามวัดทั่วไปในภูมิภาคของประเทศ

(1.4) การอนุรักษ์เพื่อเป็นที่พักผ่อน โดยเน้นการรักษาสภาพป่าไว้ตามสภาพธรรมชาติ ป่าเหล่านี้จะมีจุดสนใจ เช่น ถ้ำ น้ำตก และถูกรักษาไว้เพื่อเป็นของกลางที่ให้ทุกคนในหมู่บ้านได้เข้ามาพักผ่อนหย่อนใจ

(1.5) การอนุรักษ์พื้นที่ไว้เป็นแหล่งอาหารและใช้สอยอื่น ๆ โดยทั่วไปชาวบ้านจะรักษาป่าใกล้เคียงหมู่บ้านไว้เพื่อเก็บเป็นอาหาร เช่น เห็ด หน่อไม้ ผลไม้ ยาสมุนไพร เป็นต้น ซึ่งบางครั้งก็เป็นแหล่งเสริมรายได้อีกด้วย

(2) ป่าชุมชนแบบพัฒนา เป็นผลมาจากการส่งเสริมให้สร้างป่าชุมชนขึ้นสำหรับหมู่บ้านเพื่อเป็นแหล่งทรัพยากรที่ชาวบ้านจะพึ่งพิงอาศัยได้ จากการขาดแคลนแหล่งป่าไม้หรือแหล่งป่าไม้เดิมมีสภาพเสื่อมโทรมไม่สามารถอำนวยความสะดวกให้ได้ ป่าชุมชนที่ได้รับการพัฒนาขึ้นมาใหม่จะมีรูปแบบต่าง ๆ ขึ้นอยู่กับการใช้ที่ดินและสถาบันที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

(2.1) ป่าชุมชนเพื่อการใช้สอย เป็นป่าที่ได้รับการสร้างขึ้นในบริเวณที่ดินประเภทต่าง ๆ ในหมู่บ้าน เช่น ที่สาธารณะ ที่สองข้างทาง ที่อ่างเก็บน้ำ เพื่อการใช้ประโยชน์จากป่าไม้ในลักษณะต่าง ๆ เช่น ฝืน ถ่าน และเพื่อการซ่อมแซมสิ่งก่อสร้างที่ไม่ใหญ่โต

(2.2) ป่าโรงเรียน เป็นการปลูกป่าขึ้นในบริเวณโรงเรียนเพื่อศึกษาทางด้านการเกษตรจากโรงเรียน และการใช้ประโยชน์จากรายได้ การจำหน่ายผลประโยชน์จากต้นไม้เพื่อเป็นค่าอาหารกลางวันสำหรับเด็กยากจนในโรงเรียน

(2.3) การพัฒนาวัดป่า เป็นการปลูกต้นไม้ขึ้นบริเวณวัดหรือสำนักสงฆ์เพื่อให้เกิดความร่มรื่นเหมาะสมกับความสงบทางจิตใจ และใช้ประโยชน์จากต้นไม้ในกิจกรรมของวัดซึ่งเป็นแหล่งรวมใจของประชาชนในท้องถิ่นในพิธีเทศกาลทำบุญต่าง ๆ

(2.4) การกั้นที่ดินไว้เป็นป่า ร้อยละ 20 ของพื้นที่ จัดสรรเพื่อเป็นแหล่งใช้สอยของหมู่บ้านที่ได้รับจากการจัดที่ดินตามมติคณะกรรมการจัดที่ดินแห่งชาติเมื่อวันที่ 19 มีนาคม 2499 เพื่อเป็นแหล่งใช้สอยของชุมชน

2.4 การมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการป่าชุมชน

ศรีเพ็ญ คุรงค์เวช (2539) ได้กล่าวถึงการมีส่วนร่วมและรูปแบบการมีส่วนร่วมของประชาชนว่า องค์การสหประชาชาติได้นิยามศัพท์ไว้เมื่อ ค.ศ.1981 ว่า การมีส่วนร่วมเป็นการให้โอกาสแก่สมาชิกของชุมชนโดยเท่าเทียมกันในการเข้าร่วมรับผลประโยชน์จากการพัฒนาและมีส่วนร่วมในการพัฒนา การมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการป่าชุมชนยึดหลักที่ว่าประชาชนในท้องถิ่นคือผู้ที่พึงพึงป่าย่อมต้องรู้คุณค่าของป่ามากกว่าผู้อื่น ย่อมสามารถให้ข้อมูลเกี่ยวกับความหลากหลายของทรัพยากรป่า สถานที่ตั้งของทรัพยากรนานาชนิดในป่า สถานะสภาพของป่าปัจจุบัน หลักการและวิธีการที่จะใช้ทรัพยากรป่าและจัดการอนุรักษ์เพื่อให้ทรัพยากรป่ามีความยั่งยืน ด้วยแนวความคิดนี้ประชาชนในท้องถิ่นจึงเป็นผู้ที่มีความเหมาะสมอย่างยิ่งที่จะดูแลปกป้องและจัดการป่าภายในชุมชนของตน วิธีการจัดการย่อมแล้วแต่แต่ละชุมชน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสภาพป่าทรัพยากรธรรมชาติในป่า การพึงพึงทรัพยากรป่าและประชาชนในท้องถิ่นว่ามีทัศนคติต่อป่าชุมชนอย่างไร

รูปแบบการมีส่วนร่วม

รูปแบบการมีส่วนร่วมของประชาชนในการวางแผนพัฒนาแบ่งได้ 3 รูปแบบ คือ

- (1) การชักชวนให้เข้ามามีส่วนร่วม รูปแบบนี้รัฐบาลจะเป็นผู้วางแผนนโยบายและโครงการพัฒนาด้วยตนเอง ประชาชนไม่มีส่วนร่วมในการวางแผนและจัดทำโครงการแต่อย่างใด แต่จะถูกชักชวนจากรัฐบาลให้เข้ามามีส่วนร่วมในขั้นตอนของการดำเนินโครงการ เช่น การร่วมลงแรงงานของชาวบ้านในการสร้างเหมืองฝาย เป็นต้น ลักษณะนี้จะพบในการวางแผนจากบนลงล่าง
- (2) การเจรจาต่อรอง รูปแบบนี้รัฐบาลและตัวแทนของประชาชนจะเข้าไปมีส่วนร่วมในการวางแผนพัฒนาและตัดสินใจในเรื่องต่างๆที่เกี่ยวข้องกับการวางแผนการจัดทำโครงการพัฒนา จะอยู่ในมือของรัฐบาลท้องถิ่นและตัวแทนหรือองค์กรประชาชน แม้ว่าในความเป็นจริงนั้นการริเริ่มโครงการจะยังคงมาจากรัฐบาลกลางก็ตาม แต่รัฐบาลท้องถิ่นและองค์กรประชาชนสามารถร่วมตัดสินใจหรือเจรจาต่อรองผลประโยชน์กับรัฐบาลกลางได้เพื่อรักษาผลประโยชน์ของท้องถิ่นให้มากที่สุด ซึ่งผลสุดท้ายของการเจรจาต่อรองรัฐบาลกลางมักจะเป็นผู้ยอมโอนอ่อนผ่อนตามเสียงท้องถิ่นมิเช่นนั้นจะเป็นการฝืนมติของท้องถิ่นซึ่งจะนำมาสู่ความขัดแย้งระหว่างรัฐกับประชาชนได้มาก การวางแผนพัฒนาในรูปแบบนี้ องค์กรประชาชนจะต้องมีศักยภาพสูงและมีความตื่นตัวในการรักษาผลประโยชน์ของประชาชนในท้องถิ่น องค์กรประชาชนในประเทศไทยในหลายจังหวัดแสดงควมมีศักยภาพสูง สามารถเจรจาต่อรองเพื่อรักษาผลประโยชน์ของท้องถิ่นตนเองได้ แต่การเจรจาต่อรองที่เกิดขึ้น มักจะเกิดหลังจากที่รัฐบาลกลางได้กำหนดแผนพัฒนาไว้แล้ว หากใช่เป็นการยินยอม

หรือเปิดโอกาสให้ตัวแทนท้องถิ่นหรือแม้แต่เจ้าหน้าที่ท้องถิ่นเข้ามาร่วมในขั้นตอนการวางแผนแต่แรกไม่

(3) การจัดการวางแผนด้วยตนเอง รูปแบบนี้ประชาชนในท้องถิ่นเป็นผู้จัดการควบคุมและวางแผนพัฒนาการใช้ทรัพยากรด้วยตนเองโดยสิ้นเชิง นี่คือรูปแบบการวางแผนพัฒนาโดยการพึ่งตนเองอย่างแท้จริงและเป็นประชาธิปไตยที่สมบูรณ์แบบ การวางแผนแบบนี้ไม่อาศัยความคิดริเริ่มและชักจูงหรือชักชวนจากบุคคลภายนอกหรือรัฐบาลเลย ประชาชนในท้องถิ่นสามารถวิเคราะห์และตัดสินใจเกี่ยวกับปัญหา แนวทางการวางแผนพัฒนา หรือแม้กระทั่งการประเมินผลติดตามผลสำเร็จโครงการด้วยตนเอง รูปแบบนี้เป็นการเปิดโอกาสอย่างเต็มที่แก่ประชาชนทุกคนในท้องถิ่นให้เข้ามามีบทบาทและมีส่วนร่วมโดยสมบูรณ์ บทบาทของบุคคลภายนอกคือการเข้าร่วมการทำวิจัยแบบมีส่วนร่วม ในกรณีที่จำเป็นจะต้องการศึกษาวิจัยในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง เมื่อนั้นประชาชนในท้องถิ่นและบุคคลภายนอกจะร่วมกันเก็บข้อมูล แก้ไขข้อมูลให้ถูกต้อง และวิเคราะห์ข้อมูลอย่างเสมอภาคกัน รูปแบบนี้ประชาชนในท้องถิ่นจะต้องมีความพร้อมและมีประสิทธิภาพสูง สำหรับประเทศไทยนั้น แม้สภาพตำบลของหลายๆแห่งจะมีความพร้อมและศักยภาพสูงสามารถทำแผนพัฒนาด้วยตนเองได้ แต่สภาพตำบลเหล่านี้ยังต้องวางแผนตามกรอบที่กำหนดจากรัฐบาลกลาง ซึ่งกรอบเหล่านี้ยังไม่เปิดกว้างอย่างเสรีแก่ท้องถิ่นในการวางแผนตามที่ต้องการ หากกรอบเปิดโอกาสเป็นเพียงนโยบายกว้างๆ จะสามารถเปิดโอกาสให้องค์กรท้องถิ่นวางแผนพัฒนาอย่างอิสระและตรงตามความต้องการของท้องถิ่นอย่างแท้จริง

2.5. ปัจจัยแห่งความสำเร็จหรือหลักการที่พึงประสงค์ในการจัดการป่าชุมชน

ออสตรอม (1990) อังโนชูศักดิ์ วิทยาคัด (2538) ได้เสนอหลักการที่พึงประสงค์ของสถาบันในการจัดการทรัพยากรส่วนรวมไว้ 8 ประการ คือ

(1) การกำหนดขอบเขตให้แน่ชัด ในที่นี้ประกอบด้วย 2 ประการ คือ ประการแรก หมายถึงขอบเขตทางกายภาพของพื้นที่ป่าต้นน้ำ ประการที่สองหมายถึง ขอบเขตจำกัดของผู้ใช้ทรัพยากรหรือสมาชิกภาพของชุมชนนั่นเอง ซึ่งต้องกำหนดให้แน่ชัดว่าใครเป็นผู้มีสิทธิใช้ทรัพยากร หลักการข้อนี้จะเป็นเครื่องชี้วัดความแตกต่างระหว่างทรัพยากรของส่วนรวมของชุมชนกับทรัพยากรเปิดเสรี

(2) กฎ ระเบียบเกี่ยวกับการใช้และดูแลรักษาทรัพยากรมีความเหมาะสมกับสภาพของท้องถิ่น สถาบันการจัดการทรัพยากรป่าต้นน้ำต้องสะท้อนสภาพทางชีวภาพของระบบทรัพยากรและมีความเหมาะสมกับสภาพทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมของชุมชน

(3) การมีส่วนร่วมของสมาชิกชุมชนในการจัดการเกี่ยวกับสถาบัน สมาชิกชุมชนมีส่วนร่วมในการออกกฎ ระเบียบหรือปรับปรุงแก้ไขกฎระเบียบ

(4) มีการสอดคล้องติดตามผล โดยหลักการแล้วสมาชิกทุกคนในชุมชนมีหน้าที่ในการสอดคล้องดูแลพฤติกรรมการใช้ทรัพยากรของคนในชุมชนอยู่แล้ว บางชุมชนอาจมีการตั้งองค์กรขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่ติดตามตรวจสอบการละเมิดกฎ ระเบียบ และจากวิถีชีวิตประจำวันที่เกี่ยวข้องกับป่าอยู่แล้ว เช่น การเก็บของป่า จึงเป็นการสอดคล้องการฝ่าฝืนกฎไปด้วย

(5) การลงโทษแบบค่อยเป็นค่อยไป การลงโทษบุคคลที่ผิดระเบียบอาจมีทั้งหนักและเบาขึ้นอยู่กับความร้ายแรงของการกระทำผิด ถ้าทำผิดกฎด้วยความจำเป็นในการดำรงชีพหรือโดยไม่ตั้งใจ การลงโทษก็อาจจะเบา แต่ถ้าเจตนาทำผิดซ้ำแล้วซ้ำอีกในลักษณะเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัวก็อาจได้รับโทษหนัก

(6) มีกลไกการแก้ปัญหาความขัดแย้ง ตามประเพณีแล้วผู้นำท้องถิ่นมักทำหน้าที่เสมือนลูกขุนหรือคนกลางในการไกล่เกลี่ยปัญหาความขัดแย้งในหมู่บ้าน โดยปกติเมื่อมีปัญหาความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากร ชุมชนหมู่บ้านมักจะพยายามแก้ไขโดยใช้เวทีระดับชุมชนหมู่บ้าน ถ้าไม่สำเร็จก็อาจต้องอาศัยบุคคลที่สาม หรืออำนาจภายนอกที่เหนือกว่า เช่น ใช้มาตรการทางกฎหมาย

(7) มีการแทรกแซงสิทธิของชุมชนน้อย โดยสิทธิของชุมชนในการบัญญัติกฎ ระเบียบ และก่อตั้งองค์กรในการจัดการทรัพยากร ไม่มีการแทรกแซงจากอำนาจภายนอกชุมชนหรืออีกนัยหนึ่งก็คือ รัฐให้การยอมรับสิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากรท้องถิ่น

(8) สถาบันท้องถิ่นเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างระบบการตัดสินใจที่ใหญ่กว่าในระดับเหนือขึ้นไป เช่น ระดับภูมิภาค และระดับชาติ เพราะการออกกฎระเบียบหรือจัดตั้งองค์กรท้องถิ่นโดยไม่อยู่ภายใต้โครงสร้างสถาบันหรือไม่มีร่มที่ใหญ่กว่าคอยคุ้มกันมักจะขาดเสถียรภาพในระยะยาว

คณะกรรมการประสานงานองค์กรเอกชนพัฒนาชนบทภาคเหนือตอนบน ร่วมกับมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (2534) ได้รวบรวมข้อเสนอเพื่อร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชน ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับกฎเกณฑ์และมาตรการในการจัดการ องค์กรและอำนาจหน้าที่ในการจัดการป่าชุมชน การจัดการทรัพยากรที่ดินและใช้น้ำเขตป่าชุมชน ดังนี้-

(1) กฎเกณฑ์และมาตรการในการจัดการป่าชุมชน

กฎเกณฑ์ที่ชุมชนให้ความสำคัญมักเกี่ยวข้องกับผลกระทบในด้านแหล่งน้ำทางการเกษตร ดังนั้น การควบคุมเกี่ยวกับตัดฟันไม้จึงเป็นกฎเกณฑ์ที่เข้มงวด ดังนี้ คือ

(1.1) ในเขตพื้นที่ที่ระบบนิเวศวิทยามีความเปราะบาง ง่ายต่อการทำลาย และเป็นแหล่งน้ำทางการเกษตร เช่น เขตป่าลุ่มน้ำชั้น 1 เป็นพื้นที่ป่าชุมชนตามความเชื่อทางวัฒนธรรมของชุมชน กฎเกณฑ์จะเข้มงวดในเรื่องการตัดฟันไม้ โดยจะห้ามตัดฟันไม้โดยเด็ดขาด และมีบทลงโทษ เช่นการปรับ เป็นต้น

(1.2) ในเขตพื้นที่ป่าไม้ใช้สอยทั่วไป การใช้ประโยชน์จะเป็นไปเพื่อการยังชีพเท่านั้น โดยจะมีการวางระบบให้การใช้สอยเป็นไปได้ในระยะยาว เช่น การตัดไม้ต้องเป็นไปเพื่อความจำเป็น ห้ามขาย มีการกำหนดจำนวนที่แน่นอนเพื่อไม่ให้เกินกำลังการผลิตของป่า มีการปลูกทดแทน และมีบทลงโทษที่เข้มงวด เป็นต้น

(2) องค์กรและอำนาจหน้าที่ในการจัดการป่าชุมชน

เนื่องจากองค์กรที่ประชาชนใช้ในการจัดการป่าชุมชน มีความหลากหลายค่อนข้างมาก ขึ้นกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและสภาพชุมชน ซึ่งอาจจำแนกออกเป็น 3 ลักษณะ คือ

(2.1) องค์กรภายใต้โครงสร้างการปกครองท้องถิ่น เช่น คณะกรรมการหมู่บ้าน สภาตำบล

(2.2) องค์กรภายใต้โครงสร้างการปกครองท้องถิ่นกับองค์กรตามประเพณีดั้งเดิม เช่น คณะกรรมการหมู่บ้านร่วมกับองค์กรเหมืองฝาย (องค์กรที่จัดการเรื่องชลประทานทางภาคเหนือ) หรือคณะกรรมการหมู่บ้านร่วมกับผู้นำตามประเพณีของหมู่บ้าน เป็นต้น

(2.3) องค์กรที่มีการเลือกตั้งขึ้นใหม่

ดังนั้น การกำหนดให้องค์กรใดเป็นองค์กรที่ทำหน้าที่ในการจัดการป่าชุมชนจึงต้องพิจารณาความแตกต่างของแต่ละชุมชน แต่หลักการที่เหมือนกัน 2 ประการ คือ เป็นองค์กรที่มีสมาชิกซึ่งเป็นผู้ใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนนั้น และเป็นองค์กรที่มาจาก การเลือกตั้งของสมาชิก และมีวาระที่แน่นอน

(3) การจัดการทรัพยากรที่ดินและใช้น้ำเขตป่าชุมชน

เนื่องจากระบบนิเวศวิทยาในป่าชุมชนโดยรวมนั้นหมายรวมถึง การจัดการที่ดิน การจัดการป่า และการจัดการน้ำ ทรัพยากรทั้ง 3 ส่วน ต่างก็มีความสัมพันธ์และส่งผลกระทบซึ่งกันและกัน ดังนั้น การจัดการทรัพยากรที่ดินและน้ำใด ๆ ในเขตป่าชุมชน อันอาจจะก่อให้เกิดผลกระทบทางนิเวศวิทยาโดยรวมต่อป่าชุมชนได้ อาทิ การจัดการที่ดินภายในเขตป่าชุมชน เช่น การขยายพื้นที่ทำกิน การจำหน่ายจ่ายโอน การใช้ระบบการเกษตรบางประเภทอันจะก่อผลเสียหายต่อนิเวศวิทยาของป่าชุมชน การเปลี่ยนแปลงระบบน้ำ การขยายระบบชลประทานอันจะก่อให้เกิดความเสียหายต่อป่าชุมชน เป็นต้น การจัดการเหล่านี้ให้อยู่ภายใต้การพิจารณาของคณะกรรมการป่าชุมชน

สรุปได้ว่าแนวคิดป่าชุมชนนี้ประกอบไปด้วย แนวคิดพื้นฐาน ลักษณะการจัดการ วิชาการและปัจจัยแห่งความสำเร็จในการจัดการ โดยแนวคิดพื้นฐานของป่าชุมชน เป็นการมอง ป่าชุมชนแบบองค์รวม ผลกระทบของปัจจัยภายนอกที่มีต่อป่าชุมชน มองในมิติวัฒนธรรม ป่าชุมชนเป็นระบบทรัพย์สินส่วนรวม กระบวนการทางสังคมและการพัฒนา ลักษณะการจัดการป่าชุมชนมีหลายรูปแบบ กล่าวคือ การจัดการด้วยระบบกรรมสิทธิ์ส่วนรวม การจัดการแบบดั้งเดิม แบบอาศัยพลังสังคมชุมชน แบบอนุรักษ์ แบบเศรษฐกิจ และการจัดการป่าชุมชนแบบเอกประสงค์ วิชาการของป่าชุมชนเมื่อพิจารณาจากวัตถุประสงค์ของการจัดการ มีวิชาการ 2 แบบ คือ แบบดั้งเดิมและแบบพัฒนาขึ้นมาใหม่ ระบบการจัดการทรัพยากรส่วนรวมในลักษณะของการถือกรรมสิทธิ์ร่วมกันจะดำรงอยู่ได้ต่อเมื่อมีการจัดการสถาบันที่เข้มแข็ง ซึ่งเป็นปัจจัยแห่งความสำเร็จในการจัดการป่าชุมชน แนวคิดป่าชุมชนนี้ใช้อธิบายและวิเคราะห์การจัดการป่าชุมชนด้านแนวคิดพื้นฐาน ลักษณะการจัดการ วิชาการ และประเมินความเข้มแข็งของการจัดการป่าชุมชนบ้านโป่งผาได้

3. โครงการวนศาสตร์ชุมชนบนพื้นที่สูง

3.1 ความเป็นมาและรายละเอียดของโครงการ

(1) ความเป็นมา

เพื่อแก้ไขปัญหาความมั่นคงของชาติ การปลูกพืชเสพติดและปัญหาสิ่งแวดล้อมบนพื้นที่สูง คณะรัฐมนตรีได้มอบหมายให้สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติดำเนินการประสานกับสำนักงานคณะกรรมการป้องกันและปราบปรามยาเสพติด กระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ กระทรวงสาธารณสุข กระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม และสำนักคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ จัดทำแผนงานโครงการแก้ไขปัญหา ตามแผนแม่บทเพื่อพัฒนาชุมชน สิ่งแวดล้อมและการควบคุมพืชเสพติดบนพื้นที่สูง พ.ศ. 2535-2539 ขึ้น และคณะรัฐมนตรีได้มีมติเห็นชอบเมื่อวันที่ 11 กุมภาพันธ์ 2535 ในส่วนของสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติและสิ่งแวดล้อม นั้น เนื่องจากพื้นที่ป่าไม้ได้ลดลงอย่างรวดเร็วโดยเฉพาะในภาคเหนือ ซึ่งเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารของแม่น้ำสายสำคัญ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ โดยกรมป่าไม้ได้นำโครงการวนศาสตร์ชุมชนบนพื้นที่สูงเข้าร่วมในแผนแม่บทฯ ตามแผนงานของโครงการฯ ในระยะแรก 5 ปี (พ.ศ. 2535-2539) ใช้แนวทาง ให้ชุมชนมีส่วนร่วมตามหลักการ “ให้คนอยู่ร่วมกับป่าได้อย่างมั่นคงถาวร และสามารถจัดการทรัพยากรได้อย่างถูกต้องและเหมาะสมโดย

ชุมชนเอง” และมอบให้ส่วนอนุรักษ์ต้นน้ำ เป็นผู้รับผิดชอบ ในระยะแรกดำเนินการในพื้นที่ 6 จังหวัดภาคเหนือ คือ จังหวัดน่าน,จังหวัดพะเยา, จังหวัดเชียงราย, จังหวัดเชียงใหม่, จังหวัดแม่ฮ่องสอน และจังหวัดตาก จำนวน 100 หมู่บ้าน ในระยะที่ 2 (พ.ศ. 2540-2544) ขยายพื้นที่โครงการฯ เพิ่มอีก 2 จังหวัด คือ จังหวัดลำปาง และสุโขทัย ในปี 2541 เพิ่มพื้นที่หมู่บ้านเป้าหมาย 30 หมู่บ้าน และในปี 2542 เพิ่มพื้นที่หมู่บ้านเป้าหมายอีก 15 หมู่บ้าน รวมทั้งหมด 145 หมู่บ้าน และในปี พ.ศ. 2543 จำนวน 173 หมู่บ้าน

(2) วัตถุประสงค์

2.1 วัตถุประสงค์หลัก

เพื่อพัฒนาความรู้ และสร้างจิตสำนึกให้ประชาชนบนพื้นที่สูง ให้มีความรู้ความเข้าใจ ประโยชน์ของทรัพยากรธรรมชาติ (ดิน น้ำ ป่าไม้) ทั้งยังสามารถวางแผนการจัดการใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติอย่างสมดุลและเหมาะสม สอดคล้องกับวิถีชีวิตดั้งเดิมของชุมชน โดยชุมชนมีส่วนร่วมในการดำเนินงาน อันจะส่งผลให้เกิดความมั่นคงแก่ชุมชน และสิ่งแวดล้อมตลอดไป

2.2 วัตถุประสงค์เฉพาะด้าน

2.2.1 การประชาสัมพันธ์และฝึกอบรม เพื่อให้ประชาชนมีความรู้ ความเข้าใจในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ (ดิน น้ำ ป่าไม้) อย่างสมดุลและมีประสิทธิภาพ ตลอดจนการอนุรักษ์ และจัดการโดยชุมชนเองอย่างต่อเนื่องมั่นคงถาวรตลอดไป

2.3 วนศาสตร์ชุมชน

2.3.1 เพื่อให้ชุมชนได้ใช้ข้อมูลทางเศรษฐกิจ สังคมและนิเวศในการตัดสินใจในการวางแผนการใช้ทรัพยากรธรรมชาติได้อย่างเหมาะสมและสมดุลโดยชุมชนเอง

2.3.2 เพื่อให้ชุมชนมีจิตสำนึกในด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติโดยมีส่วนร่วมในการเพาะชำกล้าไม้ การปลูกป่า และการป้องกันรักษาป่า

2.3.3 เพื่อจัดตั้งกลุ่มองค์กรด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติในหมู่บ้านเป้าหมาย และพัฒนากลุ่มองค์กรดังกล่าวให้มีศักยภาพมากขึ้น

(3) เป้าหมายการดำเนินงาน

โครงการวนศาสตร์ชุมชนบนพื้นที่สูงจัดอยู่ในแผนงานอนุรักษ์ป่าไม้ มีเป้าหมายการดำเนินการที่รับผิดชอบดังนี้

3.1 สร้างความเข้าใจด้านการใช้ประโยชน์ การจัดการ การอนุรักษ์ทรัพยากรดิน น้ำ ป่าไม้โดยการประชาสัมพันธ์ 650 กลุ่มบ้าน

3.2 พัฒนาความรู้ด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรดิน น้ำ ป่าไม้ โดยการฝึกอบรมและ
 650 กลุ่มบ้าน

3.3 พัฒนาความรู้ให้กับตัวแทนหรือองค์กรเพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรในด้าน
 การบริหารและแผนการใช้ประโยชน์ที่ดิน น้ำ ป่าไม้ โดยการฝึกอบรมและ 650 กลุ่มบ้าน

3.4 สำรวจข้อมูลด้านเศรษฐกิจ สังคม และนิเวศ 650 กลุ่มบ้าน

3.5 วางแผนและกำหนดการใช้ประโยชน์ที่ดิน 650 กลุ่มบ้าน

3.6 ส่งเสริมและสนับสนุนให้ชุมชนปลูกต้นไม้ 650 กลุ่มบ้าน

3.7 ส่งเสริมและสนับสนุนให้ชุมชนป้องกันและอนุรักษ์ป่าอย่างต่อเนื่อง 650
 กลุ่มบ้าน

3.8 ส่งเสริมและสนับสนุนการปลูกพืชแบบอนุรักษ์ดิน น้ำ และระบบเกษตรป่า
 650 กลุ่มบ้าน

3.9 จัดตั้งกลุ่มองค์กรด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ 1,500 กลุ่ม / 750

หมู่บ้าน

3.10 ส่งเสริมและสนับสนุนให้ชุมชนจัดทำแหล่งน้ำ 430 กลุ่มบ้าน

(4) แนวทางการปฏิบัติงานโครงการวนศาสตร์ชุมชนบนพื้นที่สูง

4.1 สำรวจข้อมูลโดยใช้แฟ้มครัวเรือน โดยจัดส่งเจ้าหน้าที่ประสานงานชุมชนป่า
 ไม้เข้าไปคลุกคลีกับชาวบ้านเพื่อสำรวจข้อมูลทางเศรษฐกิจ สังคม ภูมิศาสตร์ และวิเคราะห์ความ
 เปลี่ยนแปลงร่วมกับชาวบ้าน อันเป็นพื้นฐานในการดำเนินงานเพื่อให้ทราบถึงสภาพความเป็นอยู่
 ของชาวบ้านและสภาพปัญหาต่าง ๆ แล้วนำข้อมูลที่ได้จากการวิเคราะห์นั้นกลับไปชี้แจงให้ชุมชน
 ได้เรียนรู้ถึงสภาพปัญหาพร้อมกับตระหนักถึงความสำคัญของป่าต้นน้ำลำธาร ให้ชุมชนได้ร่วมกัน
 พิจารณาแนวทางในการแก้ไขปัญหาดังกล่าวโดยชุมชนเอง ทำให้ชุมชนมีศักยภาพในการอนุรักษ์
 ทรัพยากรธรรมชาติ

4.2 ส่งเสริมและสนับสนุนการวางแผนให้มีการฝึกอบรมและสร้างจิตสำนึก จัดให้
 มีการฝึกอบรมเพื่อกระตุ้นและสร้างจิตสำนึกให้กับชุมชน องค์กรในพื้นที่เป้าหมายและพื้นที่ใกล้
 เคียง ได้ป้องกันและดับไฟป่า ให้การศึกษาทั้งระบบและนอกระบบ โดยใช้สื่อทุกชนิดที่ชุมชนเข้าใจ
 ง่าย ๆ รวมทั้งสภาตำบล ผู้นำทางความคิด (พระสงฆ์) ให้เข้าใจและห่วงใยป่าต้นน้ำลำธารและ
 ผลกระทบที่เกิดขึ้น

4.3 ส่งเสริมและสนับสนุนการวางแผนและกำหนดการใช้ประโยชน์ที่ดินโดยรวม

กับชุมชนและองค์กรชุมชนวางแผนและกำหนดการใช้ประโยชน์ที่ดินโดยอาศัยรูปจำลอง(MODEL) หรือแผนที่ และเดินดูสภาพพื้นที่จริงในการกำหนดการใช้ประโยชน์ที่ดินที่เหมาะสมกับสภาพในชุมชนนั้น ๆ และชุมชนบริเวณใกล้เคียง โดยการแบ่งเป็นพื้นที่ป่าอนุรักษ์ พื้นที่ป่าใช้สอย พื้นที่อยู่อาศัย และพื้นที่ทำกินให้ชัดเจนและไม่มีการบุกรุกเพิ่มเติม สอดคล้องกับกฎหมายและระเบียบทางราชการ

4.4 ส่งเสริมและสนับสนุนให้ชุมชนปลูกต้นไม้ ดำเนินงานส่งเสริมและสนับสนุนให้องค์กรชุมชนและชาวบ้านมีความรักและห่วงใยในต้นไม้ที่ปลูกซึ่งมากที่สุดเท่าที่จะทำได้โดยใช้หลักการทำงานอย่างมีส่วนร่วมกับองค์กรชุมชน และชาวบ้านจัดหาเมล็ดพันธุ์ไม้ การเพาะชำกล้าไม้ การสร้างโรงเรียนเพาะชำกล้าไม้ การนำกล้าไม้ไปปลูกในพื้นที่ป่าต้นน้ำลำธารที่ถูกทำลาย พื้นที่ป่าเสื่อมโทรม พื้นที่สาธารณประโยชน์และพื้นที่อื่น ๆ รวมทั้งการบำรุงรักษา

4.5 ส่งเสริมและสนับสนุนให้ชุมชนป้องกันและอนุรักษ์ป่าอย่างต่อเนื่อง มุ่งกระตุ้นและสนับสนุนให้องค์กรชุมชนมีอำนาจและบทบาทหน้าที่ในการป้องกัน อนุรักษ์ป่า และควบคุมการใช้ประโยชน์อย่างเหมาะสมกับชุมชน โดยให้จัดตั้งองค์กรป้องกันการปกป้องป่าอนุรักษ์ อาสาสมัครป้องกันรักษาป่า โดยอาศัยกฎระเบียบของชุมชนพร้อมกับการพัฒนากฎระเบียบเหล่านั้นให้เหมาะสมในแต่ละท้องถิ่น และมีผลในทางปฏิบัติภายใต้กรอบของกฎหมาย เช่น ว่ากล่าวตักเตือน ปรับ ไม่คบหาสมาคมหรือไล่ออกจากชุมชนหรือนำส่งพนักงานเจ้าหน้าที่

4.6 การส่งเสริมและสนับสนุนการปลูกพืชแบบอนุรักษ์ดิน น้ำ และระบบเกษตร-ป่าไม้โดยส่งเสริมให้ชุมชนมีความรู้ ในการปลูกพืชที่รักษาคุณภาพดินและป้องกันการพังทลายของดิน เช่น ปลูกพืชพวงตระกูลถั่ว และพืชที่มีรากเกาะยึดดินมาก ๆ รวมทั้งให้มีการปลูกพืชระหว่างแถวของต้นไม้ ทั้งไม้ผลและไม้ป่าแบบผสมผสาน ปลูกขวางตามแนวลาดชันของดิน โดยไม่ต้องใช้ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลง พยายามให้เป็นธรรมชาติมากที่สุด

4.7 ส่งเสริมและสนับสนุนให้มีการจัดตั้งกลุ่มองค์กรอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และองค์กรหรือคณะกรรมการกลุ่มน้ำเครือข่ายในระดับท้องถิ่น เช่น องค์กรหรือกรรมการลุ่มน้ำขนาดเล็ก องค์กรหรือกรรมการป้องกันการบุกรุกป้องกันป่าอนุรักษ์จากชุมชน องค์กรหรือกรรมการป้องกันและดับไฟป่า องค์กรหรือกรรมการการจัดพื้นที่ทำกิน และจัดสรรแบ่งเขตและสามารถกำหนดกติกาชุมชนที่สอดคล้องกับกฎหมายหลักได้ ตลอดจนควบคุมให้ชุมชนปฏิบัติตามกติกาศักดิ์ของชุมชนได้

4.8 ส่งเสริมและสนับสนุนให้ชุมชนจัดทำเหมืองฝายและแหล่งน้ำขนาดเล็กเพื่อการ

เกษตรเพื่อส่งเสริมและสนับสนุนให้องค์กรชุมชนและเมืองชายฝั่ง เพื่อดำเนินการจัดสร้างเมืองชายขนาดเล็ก ตามแหล่งน้ำของชุมชน เพื่อเก็บกักเป็นแหล่งน้ำขนาดเล็กไว้ใช้เพื่อการเกษตรในฤดูแล้ง และสามารถบริหารจัดการทรัพยากรน้ำโดยกำหนดกฎกติกาตามที่ชุมชนได้กำหนดไว้ได้

(5.) กลยุทธ์ในการดำเนินงาน

โครงการวนศาสตร์ชุมชนบนพื้นที่สูง มีวัตถุประสงค์เพื่อพัฒนาความรู้และสร้างจิตสำนึกให้กับประชากรบนพื้นที่สูงให้มีความรู้ ความเข้าใจประโยชน์ของการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างสมดุล และสอดคล้องกับการวางแผนการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ส่งเสริมการใช้ประโยชน์ที่ดินตามความเหมาะสมของดิน มีการจัดระเบียบชุมชนตามกฎระเบียบของทางราชการเพื่อขยับขยายการอพยพเคลื่อนย้าย

กลไกหลักที่สำคัญในการทำงานวนศาสตร์จะประกอบไปด้วย หัวหน้าหน่วยจัดการต้นน้ำภาคสนามที่ตั้งกักภายใต้โครงการ วน.ส เจ้าหน้าที่ประสานงานชุมชนป่าไม้ ที่ต้องเข้าไปปฏิบัติงานในพื้นที่ภาคสนาม เจ้าหน้าที่โครงการและเจ้าหน้าที่จากหน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องในพื้นที่

หัวหน้าหน่วยงานภาคสนามเป็นผู้มีความสำคัญในพื้นที่เพราะเป็นผู้บังคับบัญชาของเจ้าหน้าที่ประสานงานชุมชนป่าไม้ ในฐานะเจ้าของพื้นที่เป็นผู้ที่มีชุมชนรู้จักและได้พึ่งพาหน่วยจัดการต้นน้ำมาโดยตลอด ชุมชนจึงให้การยอมรับในระดับหนึ่งแล้ว และในฐานะข้าราชการในพื้นที่มีศักยภาพในการประสานงานแผนนโยบายในระดับอำเภอและหน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง

เจ้าหน้าที่ประสานงานชุมชนป่าไม้ จะเป็นผู้เข้าไปประชาสัมพันธ์ และสร้างจิตสำนึกให้กับชุมชน เป็นผู้กระตุ้นให้ชุมชนได้เกิดความตระหนัก สนใจและตัดสินใจเข้าร่วมบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติกลุ่มน้ำโดยเป็นผู้ผ่านข้อมูลข่าวสาร ข้อเท็จจริง สถานการณ์สิ่งแวดล้อมที่เป็นปัจจุบันให้กับชุมชนได้รับทราบ

เจ้าหน้าที่โครงการจะเป็นผู้ประสาน วางแผนและอำนวยความสะดวกให้กับงานภาคสนาม และส่วนกลางให้งานดำเนินการได้อย่างราบรื่น

เจ้าหน้าที่จากหน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ เพื่อให้รับทราบในวัตถุประสงค์แนวทางในการปฏิบัติงานในพื้นที่ ของเจ้าหน้าที่ระดับปฏิบัติมีความสอดคล้องและเป็นไปในทิศทางเดียวกัน

จึงต้องมีการจัดเตรียมบุคลากรเหล่านี้ ให้มีความรู้ โดยฝึกอบรม และศึกษาดูงานด้านปรัชญา หลักการวนศาสตร์ชุมชน การทำงานร่วมกับชุมชน การศึกษาชุมชน การเก็บรวบรวมข้อมูล การวางแผนการใช้ประโยชน์ที่ดินบนพื้นที่สูง การเกษตรแบบอนุรักษ์ การปลูกป่า การจัดการบริหารทรัพยากรน้ำอย่างสอดคล้องกับวิถีชีวิตของชุมชน

หลังจากได้เตรียมบุคลากรในด้านต่าง ๆ ไว้พร้อมในระดับหนึ่งแล้ว ทางโครงการ วน.ส จึงได้ส่งเจ้าหน้าที่ประสานงานชุมชนป่าไม้เข้าไปคลุกคลีอยู่ร่วมกับชุมชนเพื่อศึกษาวัฒนธรรม ประเพณี วิถีชีวิต ศึกษาสภาพชุมชนและเก็บข้อมูลด้านเศรษฐกิจ สังคมและภูมิศาสตร์ ทั้งระดับครัวเรือน ระดับหมู่บ้าน และบันทึกข้อมูลขั้นปฐมภูมิเก็บไว้ ในขณะที่เดินสำรวจเพื่อเก็บข้อมูล เจ้าหน้าที่ประสานงานชุมชนป่าไม้จะสอดแทรกความรู้ วิธีการในการรู้จักสังเกตการเปรียบเทียบ ประมาณาการให้กับชุมชน

จากนั้นนำข้อมูลที่ได้จากการสำรวจร่วมกับชุมชนมาวิเคราะห์ข้อมูล จัดหมวดหมู่ข้อมูล รวมทั้งการจัดลำดับความสำคัญของปัญหาทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคมและทรัพยากรธรรมชาติ

ขั้นตอนต่อไปเป็นการนำเสนอข้อมูล อาจนำเสนอในเชิงสถิติ ตาราง แผนภูมิ กราฟ หรือข้อมูลเชิงพรรณนาเพื่ออำนวยความสะดวกและทำความเข้าใจข้อมูลได้รวดเร็วยิ่งขึ้น นอกจากนี้ยังสะดวกในการนำเสนอข้อมูลไปใช้ในการวางแผนขั้นต่อไปอีกด้วย โดยข้อมูลจะถูกนำเสนอทั้งระดับหมู่บ้าน ระดับหน่วย และระดับโครงการ

ในระหว่างนี้ ชุมชนจะผ่านกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันในเรื่องการวิเคราะห์ข้อมูล การจัดการลำดับความสำคัญของปัญหา

นอกเหนือจากการนำเสนอข้อมูลในรูปแบบต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้ว เพื่อให้ชุมชนสามารถนำข้อมูลที่สำรวจได้มาใช้ประโยชน์ได้อย่างสมบูรณ์และง่ายต่อการสื่อให้ชุมชนได้เข้าใจง่าย และเห็นภาพที่ชัดเจนขึ้น เจ้าหน้าที่จะให้ชุมชนได้เรียนรู้ร่วมกันในการจัดสร้างรูปจำลองทางภูมิศาสตร์ของหมู่บ้านให้กับชุมชนและร่วมกับชุมชน นำเสนอข้อมูลที่ผ่านการวิเคราะห์มาลงรายละเอียดในพื้นที่รูปจำลองทางภูมิศาสตร์ ชุมชนจะเห็นภาพจริงของการใช้ประโยชน์ที่ดินของหมู่บ้านจากรูปจำลองทางภูมิศาสตร์ได้อย่างชัดเจนและเข้าใจง่ายขึ้น

เมื่อชุมชนสามารถทำความเข้าใจ และเห็นภาพลักษณะการใช้ประโยชน์ที่ดินในหมู่บ้านของชุมชนจากรูปจำลองทางภูมิศาสตร์ของหมู่บ้านแล้ว เจ้าหน้าที่ประสานงานชุมชนจะเริ่มพูดคุยกับชุมชน

และให้ความรู้ด้านการใช้ประโยชน์ที่ดินไม่ถูกต้องให้ชุมชนได้ทราบและจากปรากฏการณ์ต่าง ๆ ในหมู่บ้านที่ผ่านมานกระทั่งชุมชนเกิดความตระหนัก เข้าใจ ยอมรับและร่วมกันนำข้อมูลที่มีอยู่มาใช้ประกอบการวางแผนการใช้ประโยชน์ที่ดินในพื้นที่ลุ่มน้ำของชุมชน

แผนการใช้ประโยชน์ที่ดินถือว่าเป็นแผนที่มีความสำคัญในการบริหารจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำชุมชนบนพื้นที่สูง เพราะการใช้ประโยชน์ที่ดินบนพื้นที่สูงจะเป็นตัวกำหนดทรัพยากรลุ่มน้ำให้เกิดความสมดุลหรือไม่สมดุลทางธรรมชาติ เนื่องจากการใช้ประโยชน์ที่ดินบนพื้นที่สูงจะก่อให้เกิดกิจกรรมต่าง ๆ มากมายเกิดขึ้น ถ้าขาดการวางแผนการใช้ประโยชน์ที่ดินที่ถูกต้อง จะทำให้ทรัพยากรลุ่มน้ำร่อยหรอลงอย่างรวดเร็ว ดังนั้นการกระตุ้นและสนับสนุนให้ชุมชนเกิด

การวางแผนการใช้ประโยชน์ที่ดิน ตามหลักวิชาการและหลักเกณฑ์ต่าง ๆ เป็นสิ่งที่จำเป็น และสำคัญมาก เปรียบเสมือนการวางรากฐานต่าง ๆ แก่ชุมชนเพื่อให้เกิดความยั่งยืนในการใช้ทรัพยากรของชุมชน อีกทั้งแผนการใช้ประโยชน์ที่ดินนี้ จะนำไปสู่ ขั้นตอนของการพัฒนาแก้ไขปัญหาเป็นลำดับ โดยในส่วนของรัฐจะเป็นผู้สนับสนุนให้กิจกรรมต่าง ๆ

แผนการใช้ประโยชน์ที่ดินบนพื้นที่สูง และกิจกรรมรองรับหลัก ๆ มีดังนี้

1. การกำหนดพื้นที่ พื้นที่ในกลุ่มน้ำจะถูกกำหนดไว้อย่างชัดเจนดังนี้
 - พื้นที่ป่าอนุรักษ์
 - พื้นที่ป่าชุมชน/ป่าไม้สอย
 - พื้นที่ทำกิน และ พื้นที่อยู่อาศัย
2. การควบคุม เพื่อให้การใช้ประโยชน์ที่ดินบนพื้นที่สูงเป็นไปอย่างสมดุล
 - การกำหนดกฎระเบียบชุมชน ว่าด้วยการใช้ประโยชน์ที่ดิน
3. การจัดสรร เพื่อให้การใช้ประโยชน์ที่ดินบนพื้นที่สูงเป็นไปตามศักยภาพการ

ใช้ประโยชน์ที่ดินของแต่ละครอบครัว

- จำกัดพื้นที่ทำกิน/ครัวเรือน

4. การรับรองสิทธิ เมื่อชุมชนได้ทำหน้าที่ในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ในพื้นที่กลุ่มน้ำ การใช้สอยทรัพยากรเป็นไปอย่างประหยัด และเป็นประโยชน์สูงสุดแล้ว ชุมชนจึงควรได้รับสิทธิตามสมควรในการจัดการบริหารทรัพยากรกลุ่มน้ำของตนเอง

จากประสบการณ์ของชุมชนเดิมในการทำงานร่วมกัน ชุมชนพบว่าการทำงานที่ยังขาดผู้รับผิดชอบงานเป็นส่วน ๆ ไปนั้น ยังขาดประสิทธิภาพและไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร ซึ่งในชุมชนจะมีกลุ่มและผู้นำที่ไม่เป็นทางการตามธรรมชาติอยู่แล้ว เจ้าหน้าที่ประสานงานชุมชนป่าไม้จะเป็นผู้กระตุ้นให้เกิดการทำงานกลุ่มพร้อมกับสอดแทรกความรู้ การจัดการและการบริหารของกลุ่มให้กับชุมชน ชุมชนจะเริ่มเรียนรู้การทำงานร่วมกันในลักษณะกลุ่ม เรียนรู้บทบาทหน้าที่ของแต่ละคนในกลุ่มจนสามารถตั้งกลุ่มขึ้นมาทำงานในด้านต่าง ๆ ตามกิจกรรมที่จัดไว้ โดยมีรายละเอียดกิจกรรมย่อยตามแผนงานดังนี้

แผนงานกำหนดพื้นที่การใช้ประโยชน์ที่ดิน

จากข้อมูลที่ชุมชนสำรวจได้ พื้นที่ป่าในกลุ่มน้ำของชุมชน จะพบว่ามีทั้งป่าที่อุดมสมบูรณ์ป่าถูกบุกรุกทำลาย แต่สามารถฟื้นฟูตัวเองได้ตามธรรมชาติ ป่าเสื่อมโทรม เพื่อให้การกำหนดพื้นที่ให้ถูกต้องตามหลักวิชาการ การใช้ประโยชน์ที่ดินที่ใช้ความลาดชันของพื้นที่ และความสูงของพื้นที่จากระดับน้ำทะเลขึ้นไป ในกรณีที่ยังบริเวณนั้น มีดินลึกกว่า 50 เซนติเมตรขึ้นไป แต่ในกรณีที่พื้นที่ในระดับความลาดชันต่ำกว่านี้ ก็ตั้งแต่ความลาดชันร้อยละ 35 ขึ้นไป ถ้ามีดินชั้น

ถึง ตื่นมากการทำกิจกรรมใดในระดับความสูงในพื้นที่ดังกล่าวจะก่อให้เกิดความชะล้างพังทลายสูง ก่อให้เกิดผลกระทบต่อหน้าดิน ความอุดมสมบูรณ์ของดินและระบบนิเวศต่าง ๆ ควรปล่อยให้ เป็นป่าต้นน้ำลำธารหรือป่าอนุรักษ์ พื้นที่ที่มีความลาดชัน รองลงมาจากป่าต้นน้ำ ชุมชนอาจกันไว้เป็น ป่าชุมชนหรือป่าใช้สอย และระดับของพื้นที่ที่มีความลาดชันต่ำกว่าจะถูกกันไว้เป็นพื้นที่ทำกินและที่ อยู่อาศัย

กิจกรรมที่เข้าไปดำเนินการในพื้นที่ต่าง ๆ ที่ได้กำหนดไว้ คือ

ถ้าพื้นที่ป่านั้นอุดมสมบูรณ์ หรือเป็นพื้นที่ที่ถูกบุกรุกทำลาย แต่มีศักยภาพในการฟื้นฟูตัวเองได้ตามธรรมชาติจะไม่มีกรดำเนินการใด ๆ ที่เป็นการรบกวนป่า จะทำเฉพาะกิจกรรมอนุรักษ์ เช่น การทำแนวกันไฟ การเฝ้าระวังไฟป่า และกำหนดกฎระเบียบข้อห้ามไว้โดยเคร่งครัด กิจกรรมย่อย รองลงมา คือ การจัดทำป้ายข้อความเพื่อการอนุรักษ์ สำหรับแสดงพื้นที่ขอบเขตของป่าอนุรักษ์ ป่าชุมชน และป่าใช้สอย การจัดตั้งกลุ่มเพื่อเป็นแกนนำในการอนุรักษ์ ถ้าพื้นที่ป่าที่ถูกบุกรุกทำลาย จนกลายเป็นป่าเสื่อมโทรมไม่สามารถฟื้นฟูตัวเองได้ตามธรรมชาติ ชุมชนจะเข้ามาปลูกป่าเสริม

การปลูกป่าเสริม จำเป็นต้องมีกล้าไม้เพื่อปลูกเสริมในพื้นที่ป่าเสื่อมโทรม และพื้นที่สาธารณประโยชน์ของชุมชน กิจกรรมย่อย ที่ทำขึ้นจึงมีดังนี้

- การจัดทำเรือนเพาะชำกล้าไม้ชั่วคราว

เจ้าหน้าที่ประสานงานชุมชนป่าไม้ จะเป็นผู้สนับสนุนให้ชุมชนได้เรียนรู้ร่วมกัน เพื่อให้ได้กล้าไม้มาปลูกป่า โดยชุมชนจะได้เรียนรู้ตั้งแต่วิธีการเก็บเมล็ดพันธุ์ไม้ป่า จากไม้ดั้งเดิมในป่าที่ยังพอหลงเหลืออยู่ บางส่วนเจ้าหน้าที่จะขอสนับสนุนจากหน่วยงาน การเพาะขยายพันธุ์กล้าไม้ การอนุบาลกล้าไม้ จึงเกิดการจัดสร้างเรือนเพาะชำชั่วคราวของหมู่บ้านขึ้น กระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของชุมชนนี้ จะเรียนรู้ว่ากว่าจะเกิดต้นไม้หนึ่งต้น ต้องผ่านกระบวนการต่าง ๆ มากมายใช้ทั้งเวลาแรงงาน วัสดุอุปกรณ์ การเอาใจใส่ดูแล อนุบาล จึงจะได้กล้าไม้ที่แข็งแรงพอจะนำมาปลูกในพื้นที่จริง และเมื่อปลูกแล้วต้องคอยดูแลเป็นระยะ ๆ จนกว่าต้นไม้จะเจริญเติบโตแข็งแรงสามารถแข่งขันต่อสู้กับสภาพธรรมชาติได้ จนทำให้ชุมชนเกิดความตระหนัก รัก ห่วงใย ในทรัพยากรป่าไม้มากยิ่งขึ้น นอกจากความรู้เรื่องการเพาะชำกล้าไม้เพื่อปลูกป่าแล้ว ถ้าชุมชนต้องการความรู้ด้านการเพาะขยายพันธุ์พืชชนิดอื่น เพื่อใช้ประกอบอาชีพการเกษตร เจ้าหน้าที่ประสานงานชุมชนป่าไม้จะเป็นผู้ประสานให้ชุมชนได้รับการฝึกอบรมและศึกษาดูงานในเรื่องการเกษตรที่ชุมชนสนใจที่นำไปประกอบอาชีพ เรือนเพาะชำหมู่บ้านจะถูกขยายสู่ครัวเรือนตามความสนใจของชุมชน

กิจกรรมในพื้นที่ทำกินของชุมชน จากข้อมูลและสภาพเป็นจริง ในการใช้ประโยชน์ที่ดินของชุมชนบนพื้นที่สูงยังมีการใช้ประโยชน์ที่ดินไม่ถูกต้อง การทำการเกษตรในพื้นที่ลาดชันมี

ปัญหาการชะล้างพังทลายสูงขาดการอนุรักษ์ดินและน้ำ มีพื้นที่ทำกินต่อครอบครัวจำนวนหลายแปลงเกินกำลังความสามารถในการทำประโยชน์ เพื่อให้การใช้ประโยชน์ที่ดินด้านการเกษตรเป็นไปอย่างถูกต้องตามหลักวิชาการและลคกิจกรรมต่าง ๆ ที่เป็นผลกระทบต่อระบบนิเวศ ดิน น้ำ ป่าไม้ ให้น้อยที่สุด เจ้าหน้าที่ประสานงานชุมชนจะให้ข้อมูลความรู้ต่าง ๆ ในการใช้ประโยชน์ที่ดินบนพื้นที่สูง ด้านการทำเกษตรบนที่สูงแก่ชุมชนโดยชี้ให้ชุมชนได้รับทราบถึงผลกระทบที่รุนแรงในการใช้ประโยชน์ที่ดินอย่างไม่ถูกต้อง โดยยกตัวอย่างจากสภาพการใช้ประโยชน์ที่ดินจริงในพื้นที่ของชุมชน สถานการณ์ของสภาพแวดล้อมของชุมชนที่ผ่านมา และแนวโน้มที่จะเกิดขึ้นในอนาคต จนชุมชนเริ่มตระหนักถึงผลกระทบที่เกิดขึ้นจริง จึงได้นำข้อมูลจริงที่สำรวจได้มาพูดคุย สัมมนาหาข้อแลกเปลี่ยนและตกลงกันในเวทีของชุมชน พื้นที่ทำกินของครอบครัวใดที่อยู่ในระดับความลาดชันสูงก่อให้เกิดผลกระทบต่อระบบนิเวศ ดิน น้ำ ป่าไม้ ก่อนข้างสูงให้ขยับหรือปรับเปลี่ยนย้ายพื้นที่ทำกินลงมาโดยชุมชนจะร่วมกันหาพื้นที่ที่จะอนุโลมให้เป็นพื้นที่ทำกินใหม่อีกครั้ง และในด้านจำนวนพื้นที่ไร่หรือแปลงต่อครอบครัว ถ้ามีมากเกินไปกำลังความสามารถของครอบครัวที่จะใช้ประโยชน์จริงให้ลดจำนวนลงโดยกำหนดไว้สูงสุดกี่ไร่/ ครอบครัว

ชุมชนจะอภิปรายแลกเปลี่ยนข้อคิดเห็นกันจนได้ฉันทามติในที่ประชุมขึ้นมา กำหนดเป็นพื้นที่ทำกินของชุมชนต่อไป ซึ่งในขั้นตอนนี้ในสภาพความเป็นจริงต้องอาศัยระยะเวลาในการทำความเข้าใจกับชุมชนก่อนข้างสูง ต้องกระตุ้นให้ชุมชนนำปัญหาที่ได้รับผลกระทบในระยะยาวนำมาเป็นประเด็นอภิปรายหาข้อดี ข้อด้อย จนกระทั่งเกิดความเข้าใจที่โดยส่วนใหญ่มีความเห็นที่ตรงกัน ประเด็นของพื้นที่ทำกินค่อนข้างละเอียดอ่อนและมีความสำคัญกับการดำรงชีพของชุมชน ก่อนข้างสูง ต้องมีการพูดคุยในระดับต่าง ๆ ตั้งแต่กลุ่มเล็ก ๆ จากคน 2-3 คน ระดับ ครัวเรือน ระดับหมู่บ้าน นอกจากนี้กิจกรรมด้านการอนุรักษ์ดิน และน้ำ จะถูกนำเสนอให้ชุมชนได้รับทราบและมุ่งจากผู้สนใจด้านเกษตรเชิงอนุรักษ์ การทำการเกษตรแบบผสมผสานการอนุรักษ์ดิน น้ำ โดยการทำเกษตรอนุรักษ์ การทำขั้นบันได ในพื้นที่ของเกษตรกรที่สนใจก่อนหรือแม้แต่การทำแปลงสาธิตเกษตรป่าไม้ของหมู่บ้านจากกลุ่มผู้สนใจ โดยหน่วยฯ จะเป็นผู้สนับสนุนด้านกล้าไม้ ปุ๋ย สอร์โม่ และวัสดุอุปกรณ์ด้านการเกษตรที่จำเป็น พร้อมทั้งสนับสนุนเกษตรกรที่สนใจไปศึกษาดูงานรูปแบบเกษตรแบบผสมผสานเพื่อการอนุรักษ์ดิน น้ำ จนกระทั่งชุมชนเห็นภาพที่ชัดเจนของการใช้ประโยชน์ที่ดินแบบอนุรักษ์ มีการขยายการทำเกษตรแบบผสมผสานสู่พื้นที่ทำกินของชุมชนเอง ในขั้นตอนนี้ชุมชนจำเป็นต้องได้รับการพัฒนาความรู้ด้านการคิดตา ตอนกิ่ง การขยายพันธุ์พืช โดยวิธีการต่าง ๆ การปลูกพืชหลายชนิดที่เอื้อต่อการเจริญเติบโตต่อกันในพื้นที่เดียวกัน การได้พบเห็นและสัมผัสตัวอย่างจริงจากการศึกษาดูงานในพื้นที่เกษตรผสมผสานใกล้เคียง ที่มีสภาพพื้นที่

สภาพอากาศและชนเผ่าพันธุ์เดียวกันเป็นผู้จัดการในพื้นที่เกษตรนั้น จะช่วยสร้างความมั่นใจให้กับชุมชนได้ริเริ่มลงมือทำมากยิ่งขึ้น

พื้นที่อยู่อาศัย จะมีกิจกรรมในด้านการจัดระเบียบชุมชนซึ่งจะให้ความรู้กับชุมชนด้านสุขอนามัยเพื่อให้ชุมชนปราศจากโรคภัยไข้เจ็บ มีความเป็นอยู่ที่ถูกสุขลักษณะ สุขภาพร่างกายแข็งแรง ชุมชนมีความเป็นระเบียบเรียบร้อยยิ่งขึ้น

แผนการควบคุม เมื่อพื้นที่ต่าง ๆ ถูกกำหนดไว้เป็นขอบเขตชัดเจนแล้ว ในชุมชนที่อยู่ร่วมกันหลายครอบครัวอาจแตกต่างกันทั้งด้านภาษาและเผ่าพันธุ์ จำเป็นต้องมีกฎระเบียบทางสังคมไว้ควบคุมเพื่อให้ชุมชนสามารถบริหารและจัดการทรัพยากรได้อย่างถาวรและยั่งยืน เจ้าหน้าที่ประสานงานชุมชนป่าไม้จะเป็นผู้กระตุ้นให้ชุมชนได้มีการเปิดเวทีพูดคุยกันในระดับต่างๆ ตั้งแต่กลุ่มเล็กในระดับครัวเรือน ระดับหมู่บ้านและขยายสู่ระดับเครือข่ายลุ่มน้ำ ให้ชุมชนได้นำสถานการณ์จริงของทรัพยากรลุ่มน้ำของชุมชนมาพูดคุยแลกเปลี่ยนประเด็นข้อคิดเห็นต่าง ๆ ภายในชุมชน การร่วมกันวิเคราะห์ปัญหา การร่างกฎระเบียบชุมชนในด้านการใช้ประโยชน์ที่ดินด้านการใช้ไม้ การใช้น้ำ แหล่งน้ำ และสัตว์น้ำ การห้ามล่าสัตว์ในเขตห้ามล่า การรักษาความสงบเรียบร้อยภายในชุมชน ฯลฯ เพื่อควบคุมการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ และความสงบสุขภายในชุมชนและขยายการสัมมนาเวทีชาวบ้านระดับหมู่บ้านสู่เครือข่ายลุ่มน้ำโดยผ่านแผนงานด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ เข้าไปร่วมกับองค์การบริหารส่วนตำบล (อ.บ.ต.) เพื่อผลักดันกฎระเบียบชุมชนให้ครอบคลุมไปทั้งตำบลสามารถบังคับใช้กับบุคคลภายนอกหมู่บ้านได้ด้วย

ในด้านการจำกัดพื้นที่ทำกินของชุมชนมิให้ขยายไปมากกว่าเดิม จะนำข้อมูลที่ได้จากการสำรวจมาประชุมวางแผนการใช้ประโยชน์ที่ดิน ในเรื่องจำนวนพื้นที่ทำกิน/ครอบครัว โดยอาศัยฉันทามติจากที่ประชุมว่า ในหนึ่งครอบครัวควรมีพื้นที่ทำกินกี่ไร่/ครอบครัว พื้นที่บริเวณใดที่สามารถอนุญาตให้ทำกินได้จะทำให้เกิดความชอบธรรมในด้านพื้นที่ทำกินมากยิ่งขึ้น

การรับรองสิทธิ เมื่อชุมชนได้เรียนรู้ที่จะบริหารจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำด้วยตัวเองของชุมชนเองแล้ว ชุมชนได้ทำหน้าที่ของผู้ใช้และดูแลทรัพยากรให้อยู่ในระดับความสมดุลในระดับหนึ่งแล้ว ผู้ที่อยู่ในกรอบของกฎระเบียบของชุมชนและได้ทำหน้าที่ในการอนุรักษ์ทรัพยากรไว้เป็นอย่างดี สมควรที่จะได้รับสิทธิในระดับความจำเป็นในด้านพื้นที่ทำกินและพื้นที่อยู่อาศัย เพื่อมิให้เกิดการขยายพื้นที่กว้างขวางออกไปอีก

กระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของชุมชนไม่มีวันสิ้นสุด การบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน เมื่อทำครบทุกขั้นตอนของกิจกรรมหนึ่ง ๆ แล้วจำเป็นต้องนำมาประเมินผลหาความสำเร็จว่ามีข้อบกพร่อง ควรแก้ไขปรับปรุงอะไรบ้าง การพัฒนาความรู้และศักยภาพของบุคคลเป้าหมายเป็นสิ่งที่จำเป็นที่จะต้องทำอย่างสม่ำเสมอโดยขบวนการฝึกอบรม ศึกษา

งาน ซึ่งรูปแบบในการจัดจะต้องพัฒนาขึ้นเรื่อย ๆ และเน้นให้ชุมชนเป็นผู้จัดสร้างสื่อบุคคลภายในชุมชนและเมื่อเจ้าหน้าที่ประสานงานชุมชนป่าไม้ทำงานไประยะหนึ่ง ความรับผิดชอบในจำนวนหมู่บ้านที่ต้องเพิ่มขึ้นตามเป้าหมายที่โครงการฯ ความแตกต่างและความหลากหลายในเรื่องของภาษา วัฒนธรรม และวิถีชีวิต จำเป็นต้องมีตัวแทนในการทำงานขึ้นในแต่ละหมู่บ้าน ทางโครงการฯ จึงจัดจ้างอาสาสมัครวรรณศาสตร์ประจำหมู่บ้าน(อ.ส.ม.) หมู่บ้านละ 1 คน โดยเจ้าหน้าที่ฯ เป็นผู้คัดเลือกเองตามคุณสมบัติของ อ.ส.ม. ที่พึงประสงค์จะเป็นทั้งตัวแทน และเป็นผู้ช่วยเจ้าหน้าที่ประสานงานชุมชนป่าไม้ในการทำงาน เป็นผู้ถ่ายทอดข้อมูลข่าวสาร เป็นผู้ประสานระหว่างชุมชนในพื้นที่กับเจ้าหน้าที่โครงการฯ และโดยเหตุที่ อ.ส.ม. เป็นคนในพื้นที่ จะสื่อได้ถึงความรู้สึกนึกคิดของชุมชนนั้นได้ดี เป็นผู้ประสานไกล่เกลี่ยลดความขัดแย้งการทำงานระหว่างรัฐร่วมกับชุมชนจึงเป็นผู้มีบทบาทในการผ่านข้อมูลจากเจ้าหน้าที่สู่ชุมชน และจากชุมชนให้กับเจ้าหน้าที่ ซึ่งเจ้าหน้าที่จะเป็นผู้นำเสนอข้อมูลต่อหน่วยงาน และโครงการต่อไป

จะเห็นได้ว่ากระบวนการเรียนรู้ร่วมกันเกิดขึ้นในชุมชนระหว่างเจ้าหน้าที่ อ.ส.ม. และชุมชนเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา มีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น การส่งผ่านข้อมูลข่าวสารที่เป็นข้อเท็จจริงถึงกันอยู่เสมอ องค์ความรู้ต่าง ๆ ทั้งจากเจ้าหน้าที่และจากภูมิปัญญาดั้งเดิมของชุมชนก่อให้เกิดกิจกรรมต่าง ๆ มากมายขึ้นในชุมชน มีทั้งกลุ่มองค์กรด้านการอนุรักษ์ กลุ่มสตรี และเยาวชนที่มีความเข้มแข็งอยู่ในระดับหนึ่งแล้ว มีผู้นำทางความคิดบางส่วน มีการสร้างอาชีพเสริมเพิ่มรายได้ และการสร้างงานได้บางส่วน มีพื้นที่ป่าต้นน้ำถาวรเพิ่มขึ้น สร้างความชุ่มชื้นให้กับพื้นที่ป่าขึ้นบ้างแล้ว แม้เป็นความสำเร็จเพียงระดับหนึ่ง แต่เป็นการเปลี่ยนแปลงในการบริหารจัดการทรัพยากรที่ดีขึ้นกว่าเดิม มีหลักเกณฑ์มีความประหยัดเป็นอย่างจำเป็น เราหวังให้ชุมชนได้คงไว้ซึ่งจารีตประเพณีและวัฒนธรรมอันดีงาม มีวิถีชีวิตที่เรียบง่ายสงบสุข มีการจัดการทรัพยากรกลุ่มน้ำอย่างยั่งยืนถาวรมั่นคงสืบไป

6. ผลที่คาดว่าจะได้รับ

ประชากรในพื้นที่ดำเนินการ 650 กลุ่มบ้าน มีความรู้ ความสามารถในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ ดิน น้ำ อาหาร พลังงาน อย่างสอดคล้องกับความต้องการของชุมชน และระบบนิเวศในขอบเขตกลุ่มน้ำย่อยได้อย่างเหมาะสม จึงจำแนกผลที่คาดว่าจะได้รับให้เป็นรูปธรรมได้ดังนี้

1.) ประชากรในกลุ่มบ้าน 650 กลุ่มบ้าน ได้รับการพัฒนาความรู้ ความเข้าใจ เรื่องการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ถูกต้อง และความสัมพันธ์ของทรัพยากรในระบบนิเวศที่สำคัญ ได้แก่ ดิน น้ำ ป่าไม้ ต่อตนเองและชุมชน

2.) องค์กรของชุมชนในจำนวน 650 กลุ่มบ้าน ได้รับการพัฒนาและเพิ่มประสิทธิภาพจนสามารถบริหาร และพัฒนารูปแบบชุมชนที่นำไปสู่การพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดี เพื่อสังคมของตนเองและสิ่งแวดล้อมของชุมชนได้อย่างถาวรและสงบสุข

3.) ชุมชนจำนวน 650 กลุ่มบ้าน มีความสามารถในการจัดการทรัพยากรที่สำคัญในชุมชน ได้แก่ ดิน น้ำ และป่าไม้ ในรูปของการวางแผน จัดสรรระเบียบ ควบคุมบังคับใช้ คุ้มครองสิทธิระดับชุมชนให้คงความสมบูรณ์อย่างถาวรควบคู่กับความมั่นคงและสงบสุขของชุมชน

4.) ชุมชนจำนวน 650 กลุ่มบ้าน มีความสามารถในการพัฒนาอาชีพได้อย่างถูกต้องสอดคล้องกับระบบนิเวศของชุมชน เช่น การพัฒนาการเกษตรในเชิงอนุรักษ์

5.) ป่าชุมชนในพื้นที่ต้นน้ำลำธารในเขตพื้นที่การดำเนินการของโครงการฯ ในเขตจังหวัดน่าน, พะเยา, เชียงราย, เชียงใหม่, แม่ฮ่องสอน, ตาก, ลำปาง และสุโขทัย ได้รับการป้องกันรักษาและพัฒนาป่าโดยชุมชน ทำให้รัฐบาลประหยัดงบประมาณในการรักษาและพัฒนาต้นน้ำในพื้นที่ดังกล่าว

3.2 การนำโครงการนี้ไปปฏิบัติ (Implementation) ในจังหวัดเชียงใหม่

หลังจากที่โครงการนี้ได้รับการอนุมัติแล้ว กรมป่าไม้ได้แจ้งนโยบายนี้ให้ส่วนราชการต่างๆ ในสังกัดทราบเพื่อนำ นโยบาย/แผนงาน/โครงการนี้ไปปฏิบัติ จนเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. 2537 หน่วยจัดการต้นน้ำหลักหมื่น อำเภอฝาง จึงได้นำโครงการนี้ไปปฏิบัติในพื้นที่หมู่บ้านโป่งผา ตำบลบ้านหลวง อำเภอแม่เมาะ จังหวัดเชียงใหม่

จะเห็นได้ว่ากำเนิดของโครงการนี้ เป็นไปเพื่อแก้ไขปัญหาการตัดไม้ทำลายป่าของชุมชนบนพื้นที่สูง บริหารโครงการโดยเน้นการมีส่วนร่วมของชุมชน การวางแผนการใช้ประโยชน์จากที่ดิน ส่งเสริมการปลูกต้นไม้ในป่าชุมชน และจัดตั้งกลุ่มองค์กรการอนุรักษ์ป่าในชุมชน หน่วยจัดการต้นน้ำของกรมป่าไม้ได้นำโครงการนี้ไปปฏิบัติในพื้นที่บ้านโป่งผา จังหวัดเชียงใหม่ ตั้งแต่ระยะแรกจนเข้าสู่ระยะที่สอง โดยใช้งบประมาณในหมู่บ้านแห่งนี้ปีละ 50,000 บาท

4. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

คณะกรรมการประสานงานองค์กรเอกชนพัฒนาชนบทภาคเหนือตอนบน ร่วมกับมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (2534) ได้รวบรวมข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับป่าชุมชนในภาคเหนือตอนบนไว้ว่ามี 146 แห่ง โดยเฉพาะป่าชุมชนห้วยแก้ว ตำบลห้วยแก้ว อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ มีข้อมูลในด้านสภาพป่า การจัดการ และองค์การจัดการทรัพยากรป่า ดังนี้-

(1) สภาพป่า

ป่าชุมชนห้วยแก้วอยู่ในบริเวณป่าสงวนแห่งชาติแม่ฮอน มีเนื้อที่ 1,500 ไร่ แบ่งการใช้ประโยชน์เป็น 2 ลักษณะ

(1.1) ป่าอนุรักษ์ จะสงวนไว้เป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร ห้ามมิให้มีการตัดไม้โดยเด็ดขาด แต่สามารถไปเก็บหาของป่า อาหารและเลี้ยงสัตว์ได้

(1.2) ป่าไม้ใช้สอย อนุญาตให้ตัดต้นไม้เพื่อใช้ในการปลูกสร้างบ้านเรือน โรงเรียน ได้ครบคร้วละ 1 หลัง และต้องได้รับอนุญาตจากคณะกรรมการป่าชุมชน ในบริเวณป่าไม้ใช้สอยสามารถเก็บหาของป่า อาหาร เช่น หน่อไม้ เห็ด ตลอดจนไม้ฟืนและใช้เป็นไม้เลี้ยงสัตว์ได้

(2) กฎระเบียบการจัดการป่าชุมชน

2.1 ห้ามมิให้มีการนำไม้ในป่าไปขาย แต่สามารถเก็บไม้ขนอนอนไพร มาเป็นไม้ฟืนแทนเพื่อเพลิงได้

2.2 ในระยะเวลา 5 ปีนับตั้งแต่ปี 2533 เป็นต้นไป ห้ามมิให้ตัดไม้ยืนต้นในบริเวณป่าชุมชนเพื่อให้ป่าฟื้นคืนสภาพ ในกรณีที่มีความจำเป็นต้องได้รับการอนุมัติจากคณะกรรมการป่าชุมชน

2.3 ห้ามคนต่างตำบลมาเก็บหน่อไม้ ไม้ไผ่ ทุกชนิดในบริเวณป่าชุมชน

2.4 อนุญาตให้ใช้ไม้ไผ่จากป่า ไม้ไผ่ข้างไม่เกินครบคร้วละ 20 เล่ม/ปี ไผ่บง 50 เล่ม/ปี และไผ่ไร่ 100 เล่ม/ปี

2.5 ห้ามจุดไฟเผาป่า

2.6 ห้ามถากเปลือกไม้ ถากเปลือกไม้ หรือทำการอื่นใดที่จะเป็นสาเหตุให้ต้นไม้ตาย

2.7 ห้ามเผาถ่านและทำไม้ฟืนขาย

2.8 ห้ามล่าสัตว์ป่าทุกชนิด

(3) บทลงโทษกรณีฝ่าฝืนกฎระเบียบ

3.1 ผู้ที่กระทำผิดโดยการตัดไม้ให้ลงโทษดังนี้ กระทำผิดครั้งแรกให้ปรับไหมตามเส้นผ่าศูนย์กลางของต้นไม้ที่ตัดโดยไม่ได้รับอนุญาตจากกรรมการป่าชุมชน อัตราค่าปรับนี้ไว้ละ 10 บาท และยึดของกลางเป็นของกองทุนส่วนรวม กระทำผิดครั้งที่สองให้ปรับไหมเหมือนครั้งแรก ยึดของกลางและนำส่งเจ้าหน้าที่รัฐ

3.2 บุคคลภายนอกที่เข้ามาตัดไม้ให้ปรับครั้งละไม่เกิน 500 บาท พร้อมยึดของกลาง

3.3 บุคคลที่ตัดไม้ไม่เกินกว่าที่กำหนดไว้ ให้ปรับค่าละ 5 บาท

3.4 บุคคลที่เผาป่าโดยเจตนาให้ปรับครั้งละ 300 บาท

(4) การดูแลรักษาป่าชุมชน

4.1 การปลูกป่าประจำปีอย่างน้อยปีละ 1 ครั้ง

4.2 การทำแนวกันไฟป่า ช่วงต้นฤดูแล้งของทุกปี

4.3 คณะกรรมการ จะตรวจตราดูแลรักษาป่าชุมชน รักษากฎระเบียบป่าชุมชน

4.4 ถ้าคณะกรรมการเห็นความจำเป็นของชาวบ้านและอนุญาตให้ตัดไม้เพื่อใช้สอยผู้ที่ตัดต้นไม้ต้องปลูกต้นไม้ทดแทน 5 ต้นต่อการตัด 1 ต้น และต้องดูแลรักษาในระยะเวลา 3 ปี

4.5 อบรมให้ความรู้แก่ชาวบ้านเรื่องป่าชุมชน

(5) องค์กรชาวบ้าน

บ้านห้วยแก้วจะตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนขึ้นโดยการเลือกตั้งจาก 2 หมู่บ้านคือบ้านห้วยแก้ว หมู่ที่ 5 และบ้านแม่เตาดิน หมู่ 4 หมู่บ้านละ 5 คน มีวาระการทำงาน 2 ปี คณะกรรมการจะมีหน้าที่ในการจัดการป่าชุมชนภายใต้ระเบียบที่วางไว้ และภายใต้ความร่วมมือของชาวบ้านทุกคนโดยการรับรองและให้คำปรึกษาของสภาตำบล

(6) ความสัมพันธ์ระหว่างป่ากับชุมชน

ป่าแห่งนี้มีความสำคัญคือเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารทำการเกษตร มีพื้นที่รับน้ำ 200 ไร่ รวม 20 ครอบครัว เป็นแหล่งไม้ใช้สอย ไม้ฟืน แหล่งหาอาหารจำพวกเห็ด หน่อไม้ สัตว์ป่าของชาวบ้าน ประมาณ 100 ครอบครัวและใช้เป็นที่เลี้ยงสัตว์ 300 ตัว

ชูศักดิ์ วิทยาคัด (2538) ได้วิเคราะห์การจัดการป่าชุมชนบ้านศิลาแลงว่า ป่าต้นน้ำลำธารชุมชนศิลาแลงมีพื้นที่ทั้งหมด 60,625 ไร่ เป็นป่าดั้งเดิมเพียงบางส่วน ที่เหลือเป็นป่าที่เพิ่งเกิดขึ้นใหม่เมื่อประมาณ 20 ปีเศษที่ผ่านมา หลังจากที่มีระเบียบของสภาตำบลห้ามการทำไร่เลื่อนลอยใน

บริเวณนี้ ดังนั้น อัตราการขาดแคลนของทรัพยากรป่าต้นน้ำจึงอยู่ในระดับปานกลางค่อนข้างสูง ส่งผลให้อัตราการหมกเป็ลืองของระบบทรัพยากรต่อการใช้แต่ละครั้งมีสูง แต่การป้องกันการลักลอบตัดไม้อยู่ในขั้นดี เนื่องจากป่าอยู่ใกล้ชุมชนและมีขนาดไม่ใหญ่จนเกินไปและมีขอบเขตของพื้นที่ชัดเจนโดยได้มีการจัดทำหลักเขตคอนกรีตไปปักเป็นเครื่องหมายไว้ เมื่อวิเคราะห์ในด้านปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคมแล้ว แม้จำนวนสมาชิกชุมชนจะมีไม่น้อย (1,231คน) แต่การมีเอกภาพในการจัดการสถาบันภายในภายใต้ระบบสภาตำบลทำให้ปัญหาเข้าสู่กระบวนการตัดสินใจมีน้อย สามารถควบคุมอัตราการใช้ทรัพยากรมิให้เกิดขีดความสามารถที่จะผลิตทดแทน ชุมชนศิลาแลงจะมีแบบแผนการใช้ที่ดินที่ดีโดยมีระเบียบห้ามการทำไร่เลื่อนลอยในเขตป่าต้นน้ำ จำกัดการทำไร่ให้อยู่ไม่เกินพื้นที่เชิงเขาและห้ามเคลื่อนย้ายไปบุกเบิกที่ใหม่ ชุมชนศิลาแลงจะมีกลุ่มหรือองค์กรทางสังคมอื่นๆเป็นพื้นฐานอยู่บ้างแล้วทำให้กิจกรรมที่ต้องอาศัยความร่วมมือกันอยู่เสมอเกิดเป็นแบบแผนพฤติกรรมแบบร่วมแรงร่วมใจกันของชุมชน จากลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนนี้กล่าวได้ว่า ระดับของการพึ่งพิงทรัพยากรลุ่มน้ำเป็นพลังอย่างมากต่อการดำเนินระบบการจัดการลุ่มน้ำของชุมชนขึ้นมา โดยเป็นการพึ่งพิงตั้งแต่แหล่งน้ำเพื่อการเกษตร ไม้สำหรับสร้างบ้าน พื้นและถ่าน พื้นที่เพาะปลูกและผลผลิตจากป่าอีกมากมาย รูปแบบของการจัดการทรัพยากรป่าไม้ของชุมชนเป็นแบบการกำหนดโควตาการตัดไม้เป็นรายเดือนและจำกัดจำนวนเพื่อควบคุมการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่จำกัดมิให้ขัดแย้งกัน ให้ความสำคัญต่อการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำเพื่อเป็นแหล่งน้ำในการเกษตรเป็นอันดับแรกเพราะเป็นสิ่งขาดไม่ได้ในการดำรงอยู่ของวิถีชีวิตชุมชน ชุมชนศิลาแลงจะแก้ไขปัญหาคความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรส่วนรวม ด้วยการประนีประนอม ดังกรณีมีความขัดแย้งในการใช้ที่ดินระหว่างที่สูงและที่ราบ ชาวถิ่นบนที่สูงห้วยน้ำต้องการทำไร่เลื่อนลอยในบริเวณดังกล่าวแต่คนพื้นราบต้องการสงวนพื้นที่นั้นไว้เป็นต้นน้ำ ใช้เป็นแหล่งน้ำในการเกษตร สภาตำบลจึงได้ใช้วิธีปักเขตแดนและทำความเข้าใจกับชาวถิ่นเกี่ยวกับพื้นที่อนุรักษ์ ซึ่งสามารถแก้ไขปัญหาคได้ในระดับหนึ่ง ระบบการจัดการป่าต้นน้ำของศิลาแลงถูกริเริ่มโดยผู้นำอย่างเป็นทางการ คือ กำนัน ซึ่งใช้โครงสร้างของสภาตำบลเป็นกลไกสำคัญของกระบวนการตัดสินใจในการออกกฎ ระเบียบและการบังคับใช้ และมีความต่อเนื่องของการพัฒนาระบบสถาบันในการจัดการเป็นเวลากว่า 20 ปีทำให้กฎ ระเบียบ มีความเข้มแข็ง ในชุมชนหมู่บ้านนั้น ผู้นำจะถูกคาดหวังจากชาวบ้านให้มีบทบาทและหน้าที่ในการเป็นตัวแทนของชุมชนในการติดต่อกับหน่วยงานภายนอกชุมชนเพื่อรักษาผลประโยชน์ของสมาชิก และจากการที่ศิลาแลงมีผู้นำอย่างเป็นทางการที่มีความซื่อสัตย์ เสียสละ และสภาตำบลมีบทบาทในการจัดการทรัพยากร ทำให้ได้รับการยอมรับและได้รับงบประมาณช่วยเหลือจากหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องเพื่อใช้ในการตรวจสอบตราสอดส่องของคณะกรรมการตรวจป่าที่สภาตำบลตั้งขึ้น ทำให้การจัดการป่าต้นน้ำของชุมชนศิลาแลงได้รับการ

เสริมสถานภาพให้มีความชอบธรรมมากยิ่งขึ้น และเป็นภูมิคุ้มกันต่อการละเมิดจากภายนอกชุมชน ในเรื่องของระเบียบการจัดการป่าต้นน้ำของชุมชนมีวิวัฒนาการมานานกว่า 20 ปี จากการตั้งกฎ ปัจจุบันเขียนขึ้นเป็นลายลักษณ์อักษรเรียกว่า ระเบียบของสภาตำบลเกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำลำธาร กำหนดให้สภาตำบลมีหน้าที่รักษาภูมิลักษณ์นี้ จัดตั้งคณะกรรมการตรวจป่าขึ้นเพื่อสอดส่อง และติดตามการละเมิดกฎ ประกอบด้วยผู้แทนจากทุกหมู่บ้าน การปฏิบัติหน้าที่ของคณะกรรมการ ตรวจป่าได้รับการคุ้มครองและรับประกันความปลอดภัยจากสภาตำบล การขออนุญาตใช้ไม้จากป่า ต้นน้ำเป็นสิทธิของทุกคนแต่ต้องขออนุญาตผ่านทางผู้ใหญ่บ้านเพื่อให้สภาตำบลเป็นผู้อนุมัติโดย จำกัดโควตารายละ 3 ท่อนต่อเดือน การละเมิดกฎระเบียบมีบทลงโทษกำหนดไว้ชัดเจนทั้งการปรับ และถอนสิทธิการใช้ทรัพยากร การเก็บฟืนอนุญาตเฉพาะไม้แห้งที่ตายแล้วเท่านั้น การแก้ไขกฎ ระเบียบให้เป็นอำนาจของสภาตำบล โดยต้องได้รับเสียงสนับสนุน 2 ใน 3 ของผู้เข้าประชุม ชาวศิลาแลงทุกคนจะรับรู้ระเบียบการจัดการป่าต้นน้ำของตำบลดี เสมือนเป็นปทัสถานอันหนึ่งของ ชุมชน กล่าวได้ว่าสถาบันการจัดการป่าต้นน้ำของชุมชนศิลาแลงมีความเข้มแข็ง

โดยสรุปจะเห็นได้ว่ามีผู้ศึกษาถึงการจัดการทรัพยากรป่าไม้ของชุมชนไว้ยืนยันว่า การจัดการโดยชุมชนสามารถรักษาพื้นที่ป่าไว้ได้ดีกว่าการจัดการโดยรัฐ ข้อค้นพบจากงานวิจัยข้างต้นนี้ จะสามารถนำไปใช้อธิบายและวิเคราะห์ถึงการจัดการ และการใช้ประโยชน์จากป่าไม้ของชุมชน ไปยังผาในการศึกษาครั้งนี้ได้